

Društveni okvir i vrijednosni sustav

Duško SEKULIĆ

*Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Hrvatska
dusko.sekulic@pravo.hr*

Rad se bavi analizom dinamike promjena stavova i vrijednosti u Hrvatskoj u razdoblju od 1985. do 2010. s posebnim naglaskom na prijelome koji nastaju raspadom socijalističkog poretka i konstituiranjem novoga kapitalističkog i demokratskog poretka. Dva su osnovna nalaza. S raspadom socijalizma dolazi do kombinacije retraditionalizacije i modernizacije. One vrijednosne dimenzije koje su izravno povezane s dimenzijama identiteta retraditionaliziraju se, a one koje su malo udaljenije od identitetske jezgre moderniziraju se. S druge strane, inicijalno velika potpora liberalnim načelima, tržištu i demokraciji, nakon iskustva s njihovom provedbom u hrvatskim uvjetima, pada. U drugome dijelu rada analizira se struktura vrijednosnog sustava i kao dominantna utvrđuje se opreka između modernizma i tradicionalizma. U doba najveće potpore liberalnim vrijednostima i liberalizam se izdvaja kao posebna dimenzija, ali s padom te potpore on se vraća unutar tradicionalizma. Bitan i neočekivani nalaz jest to da je liberalizam zapravo bliži tradicionalizmu nego modernizmu.

Ključne riječi: vrijednosti, ideologija, struktura vrijednosnog sustava, Hrvatska

1. Pregled socioloških pristupa

Sociologija se u Hrvatskoj zarana počela baviti vrijednosnim orijentacijama i strukturom vrijednosnog sustava.* Fokus ispitivanja vrijednosti na podlozi društvene promjene uvijek je sukob starog i novoga, tradicionalnog i modernog. Uostalom, moderna sociologija i nastaje na dihotomijama kao što su mehanička i organska solidarnost (Durkheim, 1984), zajednica i društvo (Tönnies, 1957). Te suprotnosti izražavaju prijelaz iz društva zasnovanog na obitelji, tradiciji, naslijeđenom statusu, poljoprivrednoj proizvodnji, po-

---

* Rad je napisan povodom dodjele priznanja »Rudi Supek« hrvatskoga sociološkog društva 2011. godine. Želja mi je bila da tim povodom naznačim teorijska mišljenja u hrvatskoj sociologiji koja su pridonijela mom osobnom radu ali i formiranju empirijskih istraživanja (kolega iz IDIS-a i Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu) koja su omogućila ovakvu analizu dinamike promjena vrijednosnih sustava u hrvatskom društvu.

štovanju religije i autoriteta i sporoj promjeni prema društvu zasnovanom na individualizmu, napretku, postignutom statusu, industrijskoj proizvodnji, sekularizmu, demokratizaciji i ubrzanoj promjeni.

Teorijsku pozadinu koja je karakterizirala nastanak onoga što danas zovemo klasičnom sociologijom u modernijoj verziji nalazimo u teoriji modernizacije. Teorija modernizacije govori o industrijalizaciji, urbanizaciji, demokratizaciji i sekularizaciji kao procesima koji vuku društvo naprijed, a zapreke tim procesima su s jedne strane nedovoljna akumulacija kapitala (i otuda nužna pomoć razvijenih zemalja nerazvijenima kako bi mogle doživjeti uspjeh /Rostow, 1990/), ali i tradicionalističke vrijednosti kao što su kolektivizam i tradicionalizam koje onemogućuju orijentaciju na uspjeh i pokretljivost nužnu u modernom društvu. »[O]d kasnih pedesetih do šezdesetih, modernizacijska teorija dominirala je američkim društvenim znanostima koje su se bavile ekonomskim, političkim i društvenim promjenama postkolonijalnog svijeta. Utemeljena na kontrastu između ‘tradicionalnih’ i ‘modernih’ društava, modernizacijska teorija postulirala je postojanje zajedničkog i bitnog obrasca ‘razvoja’, definiranog napretkom u tehnologiji, vojnim i birokratskim institucijama i političkoj i društvenoj strukturi« (Gilman, 2003: 3). Na toj se ideji razvijaju istraživanja tradicionalizma (Inkeles, 1969) i »motiva postignuća« (McClelland, 1961). Suvremenija verzija teorije modernizacije, manje deterministička i manje zasnovana na linearnoj ideji napretka je ona Inglehartova. Ta ideja daje puno više prostora za regresivni razvoj i pomake u vrijednostima, ovisno o ekonomskim i političkim krizama, a daje i puno više prostora za kulturne specifičnosti pojedinih zemalja ili kulturnih krugova, ali u biti to je modernizacijska teorija koja u globalu govori o međusobnoj povezanosti iako se Inglehart (1997; Inglehart i Welzel, 2007) odriče ekonomskog determinizma. Najbolji primjer za to je svakako njegova analiza sekularizacije u *Svetom i svjetovnom* (Inglehart i Norris, 2007).

1.1. Modernizacijske teorije u Jugoslaviji/Hrvatskoj u socijalizmu

1.1.1. Dihotomija tradicionalizam – modernizam Josipa Županova

Isto takva modernizacijska dvojba stoji u pozadini interesa za istraživanja vrijednosti šezdesetih godina 20. stoljeća. Naime, u hrvatskom (jugoslaven-skom) slučaju bila je riječ o socijalističkom modelu modernizacije zasnovane na ubrzanoj industrijalizaciji. Taj su model osiguravale centralizacija i

etatizacija društva, a posljedice su bile golemi transfer stanovništva (radne snage) sa sela u grad, emancipacija žena i manje-više prisilna sekularizacija. Prva faza industrijalizacije je manje sociološki analizirana zbog jednostavnog razloga što je sociologija kao »buržoaska znanost« bila potisnuta. Od šezdesetih se godina sociologija, a s njom i empirijska istraživanja, počinje slobodnije razvijati. To koincidira s privrednom reformom kao novom fazom u razvoju samoupravnog institucionalnog sustava i socijalističke robne proizvodnje (dakle tržišne ekonomije zasnovane na društvenom vlasništvu i upravljanju radnih kolektiva mikroekonomskim odlukama). Socijalistički modernizacijski projekt susreće se s istim kontekstom kao i onaj što ga opisuje modernizacijska teorija. Industrijalizam se susreće sa seljačkim društvom, novi »socijalistički čovjek« sa starim tradicionalistom, ideja socijalističke robne proizvodnje s etatističkom i autoritarnom sviješću te perspektivom ograničenog dobra i zadružnim mentalitetom.¹

U taj se kontekst mogu smjestiti prva istraživanja Josipa Županova o »kolektivnom poduzetništvu« (Županov, 1969). Model ekonomije inauguriran u Jugoslaviji zasnovan je na kombinaciji tržišne regulacije s društvenim vlasništvom, na radnom kolektivu koji donosi odluke »u ime« društva. To znači da poduzetnička funkcija koja u kapitalističkoj ekonomiji pripada vlasniku i menadžeru u socijalističkoj ekonomiji pripada kolektivu i menadžerima. Privatni vlasnici i menadžeri koji upravljaju u njihovo ime po definiciji ulaze u poduzetnički rizik i ne postavlja se pitanje njihova prihvaćanja rizika. S druge strane, u institucionalnom sustavu samoupravne ekonomije koji je kreiran »odozgo«, a ne na temelju autonomne akcije samih radnika i zaposlenih, postavlja se pitanje koliko su sami kolektivi spremni prihvatiti poduzetničku ulogu koju im je sustav namijenio. Županov svoja prva istraživanja utemeljuje upravo na toj razlici između onoga propisanog i stvarnog, između institucionalnih osnova ekonomskog sustava i društvene stvarnosti, prevladavajućih vrijednosnih orijentacija. Tako Županov izgrađuje model modernizacijske teorije u specifičnim hrvatskim

¹ Moglo bi se činiti da ideja samoupravnog poduzeća i zadružne porodice imaju nešto zajedničko. Otuda se i u oficijelnoj ideologiji ne spominje poduzeće nego »radni kolektiv«. No ne smijemo zaboraviti fundamentalnu razliku da je zadruga zasnovana na srodničkim vezama, a radni kolektivi na migrantskoj radnoj snazi koja dolazi iz različitih krajeva i koju ne vezuju nikakve tradicionalističke veze. Radni se kolektivi mogu približiti zadruzi u slučaju malih lokalnih tvornica koje svoju radnu snagu (samoupravljače ili kasnije udružioce rada) regrutiraju lokalno. No, lokalna regrutacija znači da se u poduzeće unosi druga lokalna dimenzija, a to su patrijarhalni i autoritarni odnosi koji su suprotstavljeni modelu demokratske samoupravne organizacije.

(jugoslavenskim) uvjetima u smislu napetosti između modernizacijskih nastojanja elite (industrijalizacije, samoupravljanja, obrazovanja, urbanizacije) i tradicionalizma, konkretno averzije prema poduzetničkom riziku koji proizlazi iz prevladavajućeg tradicionalizma.

Nakon tog segmenta istraživanja vrijednosti Županov počinje konstruirati širu sliku vrijednosnog sustava hrvatskog/jugoslavenskog društva. U tom procesu uveo je u sociologiju pojam egalitarizma kao orijentacije koja vrši pritisak prema uravnilovki i djeluje protiv načela raspodjele prema radu i stimuliranja najboljih. Iako je pojam egalitarizma najviše utjecao na razvoj sociologije u Hrvatskoj, mislimo da ništa manje nije važan pojam autoritarnosti (autoritarizma) koji Županov također utvrđuje kao konstitutivni element tradicionalističke kulture.

Za generalno razumijevanje toga misaonog okvira treba istaknuti da se analize vrijednosnog sustava kreću u dihotomiji tradicionalizam – modernizam. Tradicionalistički pol je ekspliciran u formi egalitarizma, antiintelektualizma i autoritarizma, a nalazi se nasuprot modernističkom polu, tj. preuzimanju poduzetničkog rizika, stimuliranju intelektualizma, otvorenosti i pluralizma, nagrađivanja prema zaslugi i sl. Taj modernistički pol je više implicitan, a onaj tradicionalistički je podrobnije razrađen, uključujući i uvođenje toga inovativnog i kasnije utjecajnog koncepta egalitarizma.

U tom kontekstu treba spomenuti priopćenje koje je podnio Pavao Novosel (1968) na Trećem kongresu psihologa Jugoslavije (1967. godine). Okvir njegove analize izravno polazi od teorijskog suprotstavljanja tipičnog ponašanja za predindustrijski mentalitet s onim koje zahtijeva industrijska proizvodnja. Prema tome, to je ekspliciranje suprotnosti predindustrijskog mentaliteta (koji se ovdje naziva tradicionalizmom) i industrijske proizvodnje (modernizam). Dunja Rihtman-Auguštin pak daje široki antropološki okvir za razumijevanje vrijednosnog sustava.² Ona polazi³ od osnovnih

---

² Radovi Pavla Novosela i Dunje Rihtman-Auguštin upućuju na intelektualni kontekst u kojem je nastajala ideja o egalitarizmu, koja se vezuje uz Županova koji je najviše pridonio njezinoj afirmaciji, ali koja je očito bila prisutna u antropološkim, sociološkim i socijalnopsihološkim krugovima tog vremena.

³ Ovdje ponajprije uzimam u obzir rad »Samoupravljanje kao kulturno-antropološki fenomen« (1970). Imajući na umu da je Dunja Rihtman-Auguštin bila bliska Županovljeva suradnica u Ekonomskom institutu u Zagrebu i da je po vokaciji bila antropologinja, mislimo da nije teško zaključiti da je to bio put kako su antropološke ideje koje stoje u pozadini Županovljeve ideje egalitarizma isprva našle put do svoga autora. Postoji niz radova Rihtman-Auguštin (1971a, 1971b, 1984) u kojima ona razvija antropološki okvir za razumijevanje ekonomskog ponašanja.

kulturnih obrazaca prisutnih na području bivše Jugoslavije (pri čemu se poziva na Gavazzija), kao alpskoga, panonskog, dinarskog, moravskog i jadranskog. Oni su, dakako, samo podloga koja se stalno mijenja i prožima u stalnim kontaktima. Tu je također univerzalna seljačka kultura sa svojim mentalitetom zatvorenosti koja uključuje i perspektivu »ograničenog dobra«, dimenziju koju kasnije Županov čini važnom sastavnicom koja leži u podlozi egalitarizma. Seljačka kultura je patrijarhalna, a karakterizira ju sklonost k vojničkome, naglašavanje plemenske vlasti i nesklonost proizvodnom radu. Ostali elementi koji utječu na vrijednosni sustav su glavne religije, katolička, pravoslavna i islamska, s jedne strane, te prodiranje tehničke civilizacije s tehnologijom i urbanizacijom i ideologija dominantne partije Saveza komunista (SK), s druge. U tim se radovima također razvija pretpostavku o trima nivoima dominantnih vrijednosti (kao još »nedokazanu hipotezu«). Tu ideju o trima nivoima kasnije preuzima Županov u svojim radovima. Ti su nivoi nacionalni, društveni i osobni s različitim vrijednostima koje na njima dominiraju: na nacionalnom borbenost, na društvenom egalitarizam, a na osobnom materijalni standard.

Nakon razrade egalitarizma kao ključne dimenzije u toj dihotomiji tradicionalizam – modernizam Županov se u daljnjim svojim radovima poduhvatio šire konstrukcije vrijednosnog sustava u kojem egalitarizam predstavlja samo jednu komponentu. Tako je u knjizi *Sociologija i samoupravljanje* (Županov, 1987) studija o egalitarizmu uklopljena u prvo poglavlje »Tradicionalizam, industrijalizam, socijalizam« za koje je napisana posebna uvodna studija »Socijalizam i tradicionalizam«. U njoj je dana analiza misli Svetozara Markovića kojeg Županov smatra predstavnikom one struje socijalističkog mišljenja koja socijalizam želi »nasloniti« na određene elemente tradicionalnog društva, posebice na koncept zadruge. Županov međutim želi pokazati da su to iluzije i da novi društveni kontekst čini stare oblike *Gemeinschafta* prije preprekom nego onime što omogućuje razvoj socijalizma shvaćenog kao modernizacije. Mogli bismo reći da Županov argumentira u korist klasične modernizacijske teorije nasuprot Markoviću i predstavnicima sličnih teorija izravnoga izrastanja socijalizma iz tradicionalističkih kolektivističkih formi.

1.1.1.1. Diferenciranje autoritarizma

U ranijim radovima Županov tretira autoritarnost kao sastavni dio tradicionalizma. U poglavlju »Dominantne vrijednosti hrvatskog društva« u knjizi

Poslije potopa (Županov, 1995) autoritarnost je izdvojena i dodana kao posebna vrijednosna orijentacija. U daljnjem razvijanju svojih ideja Županov autoritarnost nudi kao glavnu objašnjavajuću varijablu koja je omogućivala nacionalističku mobilizaciju u ratovima u Jugoslaviji (Županov, Sekulić i Šporer, 2004). Medijska propaganda i slijepo slijedenje vođa bilo je moguće upravo zato što je dominantna autoritarnost predstavljala podlogu za takvu mobilizaciju. U svojoj posljednjoj knjizi (Županov, 2002) posebnu pozornost posvećuje autoritarnosti. U poglavlju »Bipolarna vrijednosna orijentacija kao opća matrica totalitarne svijesti« Županov, što je bitno za naše razmatranje, više ne razmatra autoritarnost kao dio tradicionalizma nego kao posebnu dimenziju, tj. kao »matricu totalitarne svijesti«. O relaciji autoritarnosti prema drugim vrijednostima ne raspravlja se, jer je njezina važnost tolika da ta rasprava prema drugim vrijednostima nije potrebna. Ona je dominantna vrijednost u socijalističkoj Jugoslaviji i dominira ratom ali i u poslijeratnoj fazi. Njezina osnovna podloga jest *dvo vrijednosna orijentacija*. »Postoje samo dva vrijednosna pola: *apsolutno dobro* (na tom polu smo mi, naša grupa, naša zajednica, naša nacija i država) i *apsolutno zlo* (na tom su polu drugi. 'Pakao to su drugi', veli Sartre.)[...] [I]zmeđu ta dva pola ne postoji (odnosno ne percipira se) ništa – *tertium non datur*« (Županov, 2002: 217).

Ovdje smo htjeli upozoriti na to kako Županov postupno sve više ističe autoritarnost kao neovisan i određujući moment vrijednosne orijentacije. Kao što je ranije bila naglašavana dihotomija egalitarizam – industrijalizam (kao dio šire suprotstavljenosti tradicionalizma nasuprot modernizmu) kasnije se odvaja autoritarizam naspram pluralizma, kao posebne dimenzije. Upravo ta diferencijacija dimenzija za koju vidimo da se u Županovljevu radu pojavljuje kao određeni slijed, gdje ta druga dimenzija od pozadinske dobiva sve više ključnu ulogu, bit će osnovica za konstrukciju teorijskog modela od kojeg polazimo u ovom radu. No prije nego što do toga dođemo, okrećemo se nekim drugim teorijama koje također predstavljaju osnovicu na kojoj gradimo ovaj rad.

1.1.2. Dihotomija revolucija – normalizacija Rudija Supeka

Dok prethodno analizirani radovi uzimaju kao pozadinski okvir dihotomiju modernizacijske teorije tradicionalizam – modernizam u nastavku skrećemo pozornost na jednu drugu paralelnu dihotomiju koju nazivamo revolucija i normalizacija. Revolucija je iskakanje iz normalne kolotečine kada utopij-

ske zamisli i ideali izgledaju kao na dohvat ruke i lako ostvarljivi. Nakon revolucionarnog razdoblja svako društvo se vraća u »normalno stanje«, tj. kad se revolucionarni val ispuše, realno zamjenjuje utopijsko. Jedan od najboljih primjera priznanja normalizacije jest kad socijalizam ili komunizam kao revolucionarna ideologija biva zamijenjen sintagmom »realni socijalizam«. U takvom okviru možemo čitati analizu vrijednosnog sustava Rudija Supeka (1978). Za njega je vrijednosna svijest element društvene svijesti i ona može biti više ili manje izrazita ili difuzna. Ta je vrijednosna svijest mnogo značajnija u razdobljima lomova starih društvenih struktura nego u razdobljima relativnog mira. Vrijednosna svijest se koncentrira oko poželjnog i mogućeg te uvijek znači transcendiranje realnog. Društveni je nosilac vrijednosne svijesti revolucionarni pokret koji nosi obilježje totaliteta, tj. vrijednosti želi proširiti na cijelo društvo. Karakteristika pokreta jest da traži promjenu cijele društvene strukture, dakle djelovanje na globalnom planu i time se pokret razlikuje od društvene akcije, aktivnosti ili društvenog procesa koji su uvijek parcijalni i odnose se na segment društvene strukture. U pokretu se akcija i vrijednosti najviše isprepleću, što na individualnom planu dovodi do stapanja individualnog i kolektivnog kao motivacijskih principa.

Revolucija predstavlja stanje kad je akcija najradikalnija i stoga idealna za proučavanje vrijednosnih promjena. Ona se kao proces kristalizira u trima bitnim dimenzijama: 1) nove vrijednosti naspram starih vrijednosti; 2) društvene promjene koje se odnose na nivo globalnog društva i na čitavu društvenu svijest; 3) nosioci promjena nasuprot ostatku društva. Supekova analiza zapravo ide iz perspektive nosilaca promjene, iako spominje ovu treću dimenziju sukoba nosilaca promjena i ostatka društva, a taj se ostatak društva u njegovoj perspektivi samo spominje kao »otpor« društvenim promjenama. Županovljeva analiza koncentrirana je na sukob modernizacijskog i tradicionalnog, gdje ovo drugo izvire iz tog »ostatka« društva.

Zanimljivo je vidjeti kako se Supek, kad smješta revolucionarni pokret i njegovu akciju i vrijednosti u kontekst društvenog sustava, koristi konceptualnom shemom jednog izrazito »nerevolucionarnog« mislioca, Talcotta Parsona, što ne bismo očekivali od mislioca koji polazi od revolucionarnog stajališta. Supek pokazuje kako Parsonsov model može biti primijenjen na analizu društvene promjene koja ima revolucionarni karakter, a ne samo na analizu sustava (»statike«) ili evolucije kako ga primjenjuje Parsons (1966,

1971) u svojim djelima. Polazeći od njih, Supek dijeli svaki društveni sustav u uvjetima revolucionarne akcije na društveni sustav, osobni sustav i kulturni sustav. Društveni se sustav sastoji od interakcije aktera, spoznajnih ili poželjnih predmeta i kolektivnih ciljeva i akcija. On obuhvaća odnose između antagonističkih klasa kao i neantagonističkih klasa i skupina. U revolucionarnom razdoblju taj sustav ulazi u stanje polarizacije. Elementi pak osobnog sustava odnose se na međuzavisnost akcija individualnih aktera, od struktura i dispozicije potreba i organizacije individualnih ciljeva i vrijednosti. Pojedinaac predstavlja »idealni totalitet« koji može afirmirati ili negirati društveni sustav. Supek se u tom smislu oslanja na Gurvitcha i postavlja odnos Ja i Mi kao mogućnosti različitih stupnjeva stapanja i odvajanja. Konačno, tu je kulturni sustav koji se sastoji ponajprije od normi, vrijednosti i simbola, potom od apstraktne slike društvenog sustava, od konzistentnosti normi i obrazaca kulture. Kulturni se sustav mora promatrati na dvjema razinama. Prvo kao sukob ideologija (s vrijednostima koje su orijentirane na uključivanje) i kao sukob revolucionarnih i tradicionalističkih vrijednosti (otpor promjenama). Vidimo da se u toj dimenziji Supek naviše približava teoriji modernizacije i dimenziji sukoba tradicionalno – moderno. No dok je taj sukob kod Županova koncentriran na »mirnije« razvojne dimenzije kao sukob industrijalizma i egalitarizma, kod Supeka ulogu industrijalizma ima revolucionarna svijest koja u sebe industrijalizam supsumira.

Supekov je pristup pisan s ciljem da opiše razvoj socijalističkog pokreta i revolucionarne svijesti i njezine totalizacije i detotalizacije. Možemo reći da isti model vrijedi i za nacionalnu revoluciju i oslobođenje Hrvatske od Jugoslavije. Prva faza Supekove analize spominje pokret pred Drugi svjetski rat. Ta je situacija analogna prvoj fazi nacionalne revolucije i mobilizacije uoči raspada Jugoslavije. Sam raspad Jugoslavije i Domovinski rat predstavljaju razdoblje totalizacije nacionalne svijesti tj. u području socijalnosti nacionalni Mi zamjenjuje Ja (na isti način kao što je klasni Mi imao tendenciju socijalizacije). U području društvene dinamike stvaraju se avangardne nacionalne skupine koje se u situaciji onoga što se poslije naziva Domovinskim ratom pretvaraju u spontane skupine otpora prema Jugoslavenskoj narodnoj armiji (JNA) i srpskom ustanku (potpomognutom od tog istog JNA). Prevladava ideološko-politička svijest u formi nacionalnog koje se totalizira te dominira i prodire u sve sfere društva. Nacionalni principi postaju dominantnima i obvezujućima (totalizacija nacionalne svi-

jesti) u političkoj, ekonomskoj, kulturnoj, obrazovnoj i svim ostalim sferama. Kao što je socijalistička ideologija, ideologija bratstva i jedinstva, a kasnije i ideologija samoupravljanja prodirala u sve sfere društva, tako sada nacionalni princip postaje sveprisutan i obvezujući. Iz političke sfere homogenizira se društvo i politička sfera, što je izraženo u sintagmi jednog od ideologa tog pokreta koji izjavljuje da »nama« zapravo ne trebaju političke stranke, a da politički pluralizam u Hrvatskoj postoji samo zato što to od nje traži Zapad. To je vrhunac homogenizacije gdje se cilj društva poistovjećuje s ciljevima nacije i gdje pluralizmu nema mjesta. U stvari, preživljavanje pluralizma može se zahvaliti drukčijem okruženju, »Europi« i zapadnoj civilizaciji kojoj se »vraćamo«. S druge strane, taj je Zapad (Europa) inherentno pluralistički, što je u koliziji s nacionalnim pokretom u fazi totalizacije (Sekulić, 2004). Isto tako kao što je SK bio »avangarda«, a ne samo obična politička stranka, tako i Hrvatska demokratska zajednica (HDZ) nije obična stranka, nego predstavlja pokret. Faza detotalizacije znači upravo pretvaranje pokreta u stranku. Isto kao što se u povijesti svoje vladavine SK povremeno vraćao revolucionarnim principima kao pokušaju da se odupre institucionalizaciji i detotalizaciji (poznati Titovi govori koji su ulijevali nadu u povratak revolucionarnog elana, povratak u fazu totalizacije ili periodične »čistke« i obračuni, primjerice 1966. ili 1971., koji su vraćali revoluciju na »izvore« i ispravljali »skretanja«),⁴ tako se i HDZ uoči izbora vraća »tuđmanizaciji«, što nije ništa drugo nego vraćanje na izvorni model nacionalne revolucije, u fazu njezine totalizacije, u fazu pokreta a ne stranke.

Kao što se u fazi totalizacije revolucionarnog pokreta pokret širi od političke stranke na klasu pa na cijelo društvo, tako se i u nacionalnoj revoluciji pokret širi na naciju i onda na cijelo društvo. Ta totalizacija se onda ogleda na primjer u pridavanju pridjeva hrvatski svemu, od nogometnih klubova do hrvatske germanistike ili toga da svaka stranka mora imati »hrvatski« prefiks ili se nogometni klub »Dinamo« mora preimenovati u »Croatia«. U fazi detotalizacije dolazi opet do diferencijacije, kako političke tako i društvene. Društvo se konstituira po interesnim, profesionalnim,

⁴ U komunističkom pokretu najžešći pokušaji vraćanja na izvorne principe jesu oni Maove kulturne revolucije. U religijskim pokretima istu ulogu imaju fundamentalizam i stvaranje sekta koji institucionaliziranu religiju, ili bolje rečeno crkvu, koja se uskladila sa sekularnim društvom, žele vratiti u »revolucionarno« stanje napetosti u odnosu na društvo, tj. vratiti religiji njezin izvorni žar napetosti sa svjetovnim koje treba zamijeniti mirnu kohabitaciju svetoga i svjetovnoga (Johnson, 1963).

regionalnim ili bilo kojim principima bez prožimanja nacionalnoga kao primarne identifikacije.

Supek (1978) razrađuje shemu dinamike društvenog kretanja i dominantnih vrijednosti po fazama revolucije. U prvoj je fazi to dinamika sukoba klase radnika protiv klase buržoazije. U drugoj fazi, fazi Narodnooslobodilačke borbe (NOB), narod i domaća buržoazija suprotstavljaju se vanjskim osvajačima. U trećoj je fazi riječ o sukobu klase i naroda protiv birokracije. Supek iznosi shemu klasnog sukoba koji prolazi kroz različite faze. Jednako bismo tako mogli konstituirati i faze nacionalnog sukoba.

Prva bi faza u tom smislu bila latentni nacionalni sukob u socijalističkoj Jugoslaviji. Ta je dinamika komplicirana, jer s jedne strane možemo govoriti o nacionalnom sukobu (koncentrirajući se na Hrvatsku) gdje postoji sukob nacije protiv srpske dominacije unutar Hrvatske i srpske dominacije unutar Jugoslavije. Taj sukob ima dvije osnovne osi. Jedna se odnosi na nacionalne aspiracije usko povezane s antisocijalizmom i koja svoju skupljačku maticu unutar zemlje ima oko Katoličke crkve, a koju u inozemstvu nosi politička emigracija. Druga se odnosi na nenacionalni sukob koji se pojavljuje unutar samog SK, koji vodi do njegove federalizacije i sukoba unutar njega koji kulminira 1971., ali latentno traje i koji se institucionalizira u federalizaciji zemlje. Druga faza je totalizacija nacionalnog sukoba gdje je hrvatski narod protiv srpskih pobunjenika i JNA te Miloševićevog režima i njegova prekrajanja Jugoslavije u smislu srpske dominacije. U trećoj, fazi detotalizacije i normalizacije, riječ je o sukobu unutar hrvatskog naroda, ali gdje je totalizacija sada već manje uspješna, protiv »jugonostalgičara«, »ljevičara«, »Europe«, što predstavlja ideološke karikature onih političkih strujanja i snaga koje su bile dominantne u prvoj fazi totalizacije. Unutarnjom diferencijacijom u procesu normalizacije i detotalizacije hrvatsko društvo se sada dijeli po interesima, s obzirom na odnos prema ulasku u europsku integraciju, »bauk« obnove Jugoslavije, a sve te dimenzije postaju sve manje univerzalni mobilizatori.

Govoreći o vrijednosnom sustavu, Supek (1978) govori o trima fazama. U prvoj fazi socijalizam se suprotstavlja kapitalizmu, u drugoj se narodna sloboda i bratstvo i jedinstvo suprotstavljaju neslobodi, podjarmljivanju i imperijalizmu, a u trećoj je riječ o neposrednoj demokraciji suprotstavljenoj etatizmu i birokratizmu, dakle autoritarnim metodama upravljanja. Isti model možemo primijeniti na postsocijalistički razvoj gdje nacionalizam ima istu ulogu kao što je socijalistička ideologija imala u socijalističkom razdo-

blju. U prvoj fazi možemo govoriti o nacionalnoj slobodi i ravnopravnosti protiv nacionalne dominacije. U drugoj fazi riječ je o naciji i nacionalnoj državi protiv Jugoslavije i suprotstavljenim nacijama, da bi u trećoj fazi nacija i nacionalno shvaćena država bila u sukobu s liberalizmom, novim internacionalizmom (Europa umjesto Jugoslavije).

Perspektivom koju je razvio Supek na određeni se način nadopunjuje ona koju razvija Županov. Županov se kreće u klasičnom okviru modernizacijske teorije i sukob tradicionalizma i modernizma gleda više u linearnoj perspektivi gdje modernizam potiskuje tradicionalizam. Partija i socijalizam se tretiraju kao modernizacijska snaga sve dok autoritarizam ne počne izbijati u prvi plan, a poredak »otkrivati« svoje autoritarne karakteristike. Kod Supeka, s druge strane, glavni okvir nije modernizacija nego revolucija. Riječ je o unutarnjoj dinamici revolucionarnog procesa i fazama revolucionarne ekspanzije i totalizacije te fazama normalizacije i detotalizacije. Supekova shema »klasne« revolucije je primjenjiva i na »nacionalnu« revoluciju koja je smijenila klasnu. U daljnjem radu koristit će se oba pristupa i kombinirat će se modernizacijsku perspektivu s revolucionarnom a uz procese modernizacije pokušati detektirati plime i oseke (totalizaciju i detotalizaciju) revolucionarne svijesti i vrijednosnog sustava.

Oba se ta pristupa kreću ipak u okviru više ili manje jednodimenzionalne analize društvene svijesti gdje se modernizacija suprotstavlja tradicionalizmu ili revolucionarna svijest tradicionalizmu. Sociološke su analize pune pokušaja da se društvena svijest pokaže kao multidimenzionalna. Taj razvoj je nerazdvojan od razvoja tehnika istraživanja kojima se po svojoj unutarnjoj logici baziranoj na faktorskoj analizi, metodi glavnih komponenta ili različitim oblicima višedimenzionalnog skaliranja, uređuje podatke upravo tako da se ispitivana realnost predstavi u takvom obliku.

1.2. Višedimenzionalni model vrijednosnog sustava

Prije daljnje analize ovdje ćemo ukratko definirati pojam vrijednosti kojim se u analizi služimo. Osnovne su polazne postavke da su vrijednosti konstrukti koji se ne mogu izravno promatrati i da su one koncepcije poželjnoga koje imaju društvenu narav jer uzimaju u obzir moral. Vrijednosti shvaćamo kao generalne dispozicije koje utječu na stavove koji se odnose na konkretne objekte. One se empirijski manifestiraju u »ograničavanjima« koja nameću stavovima a koji se empirijski manifestiraju u interkorelaciji ili zajedničkim faktorima koji se mogu otkriti iza stavova.

Vrijednosne orijentacije su konfiguracije poželjnoga koje se mogu otkriti unutar političkog diskursa. Van Deth i Scarbrough (1998) skloniji su se koristiti pojmom vrijednosnih orijentacija, nego uobičajenim pojmom vrijednosnih dimenzija, jer smatraju da dimenzija previše asocira na uređeni prostor sa specifičnim klasterima vrijednosti, a to je po njihovom mišljenju previše shematski i restriktivan pristup. U skladu s time upotrebljavamo pojam vrijednosnih orijentacija za empirijski detektirane smislene obrasce koji se pojavljuju među stavovima.

Ono što karakterizira razvoj proučavanja vrijednosnog sustava jest postupno konceptualno usložnjavanje predstavljanja vrijednosnog sustava, a koje je umnogome uvjetovano i napretkom u tehnikama statističke analize.

Put od jednodimenzionalnog prema višedimenzionalnom prikazivanju vrijednosti može se pratiti već na primjeru »autoritarne ličnosti« (Adorno i dr., 1950). U konstituiranju autoritarno-libertarijanskog kontinuuma (gdje na autoritarnoj strani postoji visoka korelacija između antisemitizma, etnocentrizma i moralnog konvencionalizma) Adorno i suradnici također pokazuju korelaciju koja postoji između autoritarnosti i konzervativizma, koji usprkos njoj i konceptualno i empirijski predstavljaju odvojene dimenzije.⁵ Prema tome prostor vrijednosti se predstavlja kao međusobno odvojene (iako korelirane) dimenzije autoritarizam – libertarijanizam i konzervativizam – modernizam. Također, već je zarana počela kritika Adorna i suradnika zbog preuskog shvaćanja autoritarnosti kao fenomena političke desnice.⁶ Lipset (1959, 1960) u skladu s tom kritikom onda govori o autoritarnosti radničke klase. U stvari, on time uvodi dvodimenzionalni vrijednosni prostor gdje se uz libertarijansko-autoritarnu dimenziju uvodi dimenzija političkog razvrstavanja lijevo – desno pa onda ne postoji samo desni autoritarizam kako impliciraju Adorno i suradnici, nego i lijevi. To isto tako znači da postoje lijevi i desni libertarijanizam. U kasnijim studijama Middendorp (1978, 1991) također otkriva dvodimenzionalnu strukturu vrijednosnog sustava. Izbori glasača se mogu klasificirati u dvije dimenzije. Prva je socijalno-ekonomska i odnosi se na shvaćanje uloge države u politici stvaranja veće jednakosti u društvu. Ekonomski liberali se suprotstavljaju ulozi države u preraspodjeli, a nasuprot njima su etatisti ili socijalisti koji takvu državnu intervenciju zagovaraju. Drugu dimenziju sačinjavaju elementi kao tolerancija, internacionalizam, permisivnost, nekonvencionalno

---

⁵ Vidi precizniju distinkciju između autoritarizma i konzervativizma u: Stenner, 2004.

⁶ Ta teorijsko-metodološka kritika može se naći sabrana u: Christie i Jahoda, 1954.

shvaćanje rodnih uloga i neautoritarno shvaćanje roditeljske uloge. Midden-dorp tu dimenziju naziva libertarijanizam (u drugom radu socijalni libertarijanizam). Dvodimenzionalnost se ogleda u tome što ekonomski liberali mogu biti i libertarijanci i antilibertarijanci, a također i ekonomski etatisti mogu biti socijalni libertarijanci ali i socijalni antilibertarijanci. Dakako, ne isključuje se mogućnost da se neka kombinacija pojavljuje nešto češće od druge, ali bitno je da se one mogu jasno razlikovati i da konstituiraju zasebne dimenzije u vrijednosnom sustavu.

Ako se u obzir uzme šira perspektiva od političkih stavova, onda je riječ o nekoliko višedimenzionalnih vrijednosnih sustava koji danas dominiraju sociologijom i socijalnom psihologijom. Hofstede (1991, 2001) razlikuje pet osnovnih dimenzija: hijerarhijsku distancu koja se odnosi na rješenja vezana uz problem društvene nejednakosti; izbjegavanje neizvjesnosti, dimenziju koja se vezuje uz toleranciju na stres u društvu suočenom s nesigurnom i neizvjesnom budućnosti; individualizam prema kolektivismu kojem se označava integracija pojedinca u skupine; muškost naspram ženskosti koja se odnosi na raspodjelu »muških« i »ženskih« emocionalnih uloga i vrijednosti u društvu te dugoročnu prema kratkoročnoj orijentaciji, tj. dimenziju koja se odnosi na fokus ljudskog djelovanja – sadašnjost ili budućnost. Neovisnost pojedinih dimenzija pokazuje se na primjeru Hrvatske koja se, prema Hofstedeu (2001), smješta u skupinu zemalja s visokom hijerarhijskom distancom, ali istodobno s visokim individualizmom (usp. Mijatović i Žužul, 2004). U tu skupinu pripadaju Italija, Belgija, Francuska, Južnoafrička Republika, Španjolska itd. U tom se smislu Hrvatska razlikuje od Australije, SAD-a, Velike Britanije, Novog Zelanda, Kanade, Nizozemske ili Islanda, jer te zemlje karakterizira niska hijerarhijska distanca ali isto tako individualizam. (U stvari, kad je riječ o individualizmu Hrvatska je najbližnja Islandu i Španjolskoj, a kad je riječ o hijerarhijskoj distanci onda Italiji i Južnoafričkoj Republici.)

Drugi pristup je Schwartzov koji se nastavlja na klasična Rokeachova (1973) istraživanja vrijednosti. Glavni Schwartzov cilj jest ustanoviti postoji li univerzalna vrijednosna struktura koja karakterizira sva ljudska društva. On polazi od ideje da postoje dvije nadređene vrijednosne dimenzije, otvorenost prema promjenama u odnosu na održanje postojećeg i samopromoviranje u odnosu na samonadilaženje. Prva dimenzija organizira vrijednosti s obzirom na to koliko motiviraju ljude da slijede vlastiti intelektualni i emocionalni interes u nepredvidljivom i nerutinskom smjeru naspram oču-

vanja *statusa quo* i sigurnosti koju on daje u odnosima s bliskim drugima, institucijama i tradicijom. Druga dimenzija raspoređuje stavove s obzirom na to koliko motiviraju ljude na promociju osobnog interesa makar i na račun drugih naspram toga koliko su ljudi motivirani transcendirati sebične interese i promovirati dobrobit drugih, bilo bliskih ili ne tako bliskih ili interese prirode (Schwartz, 1992: 43). Unutar tih dviju osnovnih dimenzija postoji deset motivacijskih vrijednosnih tipova na utvrđivanje kojih je usmjeren velik broj empirijskih istraživanja koja je Schwartz potaknuo. S obzirom na naš interes, mi u vezi s time ne iznosimo pojedinosti, jer želimo samo istaknuti višedimenzionalnost vrijednosnog sustava.

U sociologiji je vrlo utjecajna Inglehartova konceptualizacija vrijednosnog sustava koja je konstruirana da bi odražavala pomak u osnovnim vrijednosnim orijentacijama od industrijskog na postindustrijsko društvo. Taj se pomak prema Inglehartu (1997) može najbolje opisati u dvodimenzionalnom prostoru gdje jednu dimenziju čini polarizacija tradicionalističko prema sekularno-racionalnom, a drugu polarizacija vrijednosti preživljavanja prema vrijednostima kvalitete života. Modernizacija se sastoji u pomaku od tradicionalističkog prema sekularno-racionalnom polu, a postmodernizacija u pomaku od vrijednosti preživljavanja prema vrijednostima kvalitete života.

1.2.1. Višedimenzionalne analize vrijednosnog sustava u Jugoslaviji/Hrvatskoj

Osim tih analiza vrijednosnog sustava koje karakteriziraju modernu sociologiju treba napomenuti da u istom tom razdoblju postoji i niz empirijskih analiza vrijednosnog sustava u bivšoj Jugoslaviji i Hrvatskoj. Ovdje ćemo se samo kratko osvrnuti na neka od njih. 1968. godine Bertsch i Zaninovich (1974) i Bertsch (1974) rade prve sistematske analize političke kulture. Iako je njihov predmet analize cijela Jugoslavija, položaj pojedinih nacionalnosti (Srba, Hrvata, Slovenaca i Makedonaca) dat je u komparativnoj analizi. Oni u svojoj analizi polaze od tri dobivene dimenzije: patrijarhalno-tradicionalističke, socijalističko-patriotske i kompetitivno-decentralističke. Njihova komparativna analiza pokazuje »sjever« i »jug« u bivšoj Jugoslaviji. Drugi zanimljivi nalazi su znatan utjecaj članstva u SK (doduše autori ne kontroliraju faktor obrazovanja pa nije sigurno je li to posljedica činjenice da su članovi SK obrazovaniji od prosjeka) i znatno odskakanje Slovenaca od ostalih. Ostali su nalazi relativno male razlike između Srba i Hrvata kao i

pomak Makedonaca na tradicionalističku, socijalističko-patriotsku i centralističku stranu, iako odmak od prosjeka nije toliki koliki je Slovenaca na drugu stranu. U drugom radu Bertsch (1974) dobiva četiri osnovna faktora: kulturni univerzalizam, jugoslavenski patriotizam, ekonomski centralizam i ekonomska mobilnost (ovaj posljednji faktor odnosi se na spremnost da se ode u drugo područje Jugoslavije u potrazi za poslom i na pozitivan stav prema napuštanju sela i odlasku u grad kao načinu poboljšanja životnog standarda). Nešto drugačijom metodologijom do istog zaključka o osi sjever – jug kao dimenziji unutar šire suprotstavljenosti tradicionalnost – reformizam dolaze i Grdešić, Kasapović i Šiber (1989). Oni pokazuju da su Kosovo, uža Srbija i Crna Gora pretežno tradicionalistički, da su »granične« Bosna i Hercegovina i Makedonija, a pretežno reformske Slovenija i Hrvatska. Ta je klasifikacija zasnovana na analizi sadržaja rasprava na Prvoj konferenciji SKJ održanoj 1988. u Beogradu. U analizi reprezentativnog uzorka članova SKJ 1989. Šiber (2007: 129–132) dobiva četiri osnovne dimenzije idejnih orijentacija: centralistički monolitizam *versus* decentralistički pluralizam, partijski dogmatizam, konkurencija i tržišna orijentacija.

U prvoj polovini sedamdesetih godina 20. stoljeća Institut društvenih nauka u Beogradu proveo je veliko istraživanje u Srbiji. Dio tog istraživanja koji se bavi vrijednosnim orijentacijama može se naći u radu Dragomira Pantića (1977). On konstruira četiri idealnotipska ideološka sustava na temelju devet ideoloških orijentacija. Ta četiri osnovna ideološka sustava nalaze se u dihotomnim relacijama suprotstavljenosti. Jedna dihotomija je liberalizam – etatizam, a druga tradicionalizam – samoupravni humanizam.⁷ Ideološke orijentacije koje stoje u osnovi tih četiriju ideoloških sustava jesu: tradicionalizam – modernizam, individualizam – kolektivizam, egalitarizam – neegalitarizam, otvorenost – zatvorenost prema svijetu, orijentacija na privatno ili neprivatno vlasništvo, samoupravna – nesamoupravna orijentacija, materijalna – nematerijalna orijentacija, religioznost – nereligioznost, humanitarizam – antihumanitarizam.

Kod Pantića i drugih autora koji se bave konstrukcijom takvih modela primjećujemo određenu ambivalentnost u analizi onih vrijednosti koje

⁷ Valja napomenuti da te dimenzije oslikavaju osnovne ideološke suprotstavljenosti i da ih Pantić bira s tog stajališta. Prema rezultatima provedene faktorske analize vidi se da je faktor koji objašnjava najveću proporciju varijance dihotomija tolerantnost – netolerantnost. Autor, međutim, smatra da je taj faktor »isključivo psihološke prirode« i zato svoju analizu zasniva na drugom i trećem faktoru. To napominjemo jer se u analizama drugih autora posebno (Županov, Sekulić i Šporer, 2004) naglašava autoritarizam.

stoje u osnovi dominantne socijalističke ideologije. Ta ambivalentnost proizlazi iz same ambivalentnosti socijalističkog projekta koji s jedne strane predstavlja modernizaciju tradicionalističkog društva, a s druge autoritarne tendencije. Slika se komplicira samom unutarnjom ideološkom diferencijacijom u socijalističkoj ideologiji na tradicionalnu etatističku i »modernizacijsku« jugoslavenskog tipa, u specifičnoj samoupravnoj varijanti. Pantić taj problem rješava tako da te dvije varijante socijalističke ideologije postavlja na dva pola svojih osnovnih suprotstavljenih dimenzija. Tako je etatizam suprotstavljen liberalizmu, a samoupravni humanizam tradicionalizmu. Svaka od tih vrijednosnih orijentacija ima područje preklapanja sa sebi srodnim orijentacijama, a s udaljenim orijentacijama nema takvog preklapanja. Tako ako pođemo od samoupravnog humanizma, onda on ima područja preklapanja i s etatizmom i s liberalizmom. Nasuprot tomu, s tradicionalizmom on nema preklapanja, odnosno njemu je suprotstavljen. Primjerice, s etatizmom se samoupravni humanizam preklapa u ideološkim orijentacijama kolektivismu, u orijentaciji na društveno vlasništvo, u nereligioznosti i modernizmu. No u nekim ideološkim orijentacijama samoupravni humanizam je suprotstavljen etatizmu (ali se u tim orijentacijama poklapa s liberalizmom). To su otvorenost prema svijetu, neegalitarizam i materijalizam. Drugim riječima samoupravni humanizam je kombinacija ideoloških orijentacija etatizma i liberalizma, ali nema u sebi ideoloških orijentacija tradicionalizma. S druge strane, ako gledamo etatizam onda, kao što smo rekli, on ima spomenuta preklapanja (i suprotstavljenost) sa samoupravnim humanizmom, ali također ima preklapanja (i suprotstavljenosti) s tradicionalizmom. Ta preklapanja su u zatvorenosti prema svijetu, nematerijalizmu, egalitarizmu, nesamoupravnoj orijentaciji i nehumanitarizmu. No on je i suprotstavljen tradicionalizmu u individualizmu, privatnom vlasništvu i religioznosti. Prema tome, etatizam je kombinacija tradicionalizma i samoupravnog humanizma. Od ovog se potonjeg razlikuje u tome što ne sadržava dimenzije koje samoupravni humanizam dijeli s liberalizmom, ili drukčije rečeno samoupravni humanizam i etatizam su socijalističke orijentacije koje se razlikuju u tome što se etatizam preklapa s tradicionalizmom a samoupravni humanizam s liberalizmom. Na isti način liberalizam se preklapa sa samoupravnim humanizmom i tradicionalizmom ali nema dodirnih točaka s etatizmom, a tradicionalizam se preklapa s etatizmom i liberalizmom, ali nema dodirnih točaka sa samoupravnim humanizmom.

1.3. Socijalizam i nacionalizam kao društveni okviri

Socijalistička i postsocijalistička razdoblja imaju svoje dominantne ideološke orijentacije koje predstavljaju potku na kojoj se formiraju i sukobljavaju nove i stare vrijednosne orijentacije. I u jednom i u drugom slučaju ta je potka imala određene bazične proturječnosti i promjene u vremenu. Kod socijalizma postoji dominantna suprotnost između modernizacijske dimenzije (koja proizlazi iz teorije i prakse industrijalizacije, urbanizacije, sekularizacije, jednakosti spolova i naroda) i totalitarno-autoritarnе dimenzije (politička diktatura, koja uključuje na primjer i prisilnu sekularizaciju). Tijekom vremena se ta ideološka potka komplicira diferencijacijom socijalističke ideologije na klasičnu etatističku i samoupravnu. U tom slučaju riječ je o sukobu modernizma i tradicionalizma koji se ponavlja unutar same socijalističke ideologije (etatizam protiv samoupravljanja), a cijeli se socijalizam suprotstavlja antisocijalizmu. U stvari, to znači da se samoupravni socijalizam počinje preklapati s određenim elementima liberalne ideologije (socijalistička robna proizvodnja, antietatizam, pluralizam, ali onaj »samoupravnih interesa« a ne političkih stranaka), a klasični etatistički socijalizam još uvijek postoji kao glorifikacija (socijalističke) države, monolitnosti i u tome se preklapa s određenim dimenzijama tradicionalističke ideologije.

Na isti način promijenjena matrica od socijalizma na nacionalizam (a ne liberalizam) kao dominantnu ideološku potku u postsocijalističkom razdoblju ima sličnu dinamiku. U prvoj fazi imamo sukob nacionalizma i socijalizma kao ideoloških sustava koji završava pobjedom nacionalizma i istiskivanjem socijalizma kao ideološke i političke snage. U tom istiskivanju i brisanju socijalizma s ideološke i političke scene potisnuti su i njegovi modernizacijski elementi od sekularizacije pa do emancipacije žena, čiji se položaj retradicionalizira, ili ukidanja emancipacijskih potencijala sustava radničkog samoupravljanja koje se ne transformira u sustav njemačkog sudlučivanja nego se potpuno uništava. Kao što se socijalizam diferencira na etatistički i samoupravni, tako se i nacionalizam u sebi diferencira na integralni (šovinistički, isključivi) i na liberalni. Nacionalizam kao cjelina se opet suprotstavlja nenacionalističkom liberalizmu na isti način kao što je postojala suprotstavljenost socijalizma i liberalizma. Šovinistički nacionalizam ima elemente tradicionalizma a liberalni elemente liberalizma pa imaju dimenzije koje ih razdvajaju, ali u smislu naglašavanja nacionalnoga i elemente koji ih spajaju. S vremenom liberalni nacionalizam potiskuje šovinistički i počinje se stapati s »čistim« antinacionalističkim liberalizmom.

2. Formuliranje početnoga istraživačkog modela

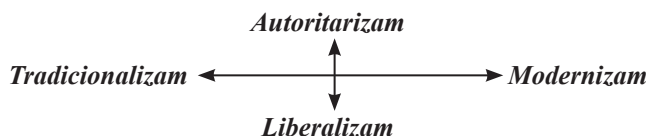
Prvi korak u analizi promjena vrijednosnog sustava na temelju do sada diskutiranih istraživanja odnosio se na formuliranje teorijskoga modela koji služi kao polazna točka. On u prvom dijelu sadržava dvije dimenzije međusobno suprotstavljenih vrijednosnih orijentacija. Jedna je dimenzija tradicionalizam naspram modernizma a druga liberalizam naspram autoritarizma (v. Sliku 1). Taj model je konstruiran s namjerom da može poslužiti kao osnova za analizu promjena vrijednosnih i ideoloških orijentacija kako u socijalističkom razdoblju tako i u postsocijalističkom, nacionalističkom razdoblju. Prva dimenzija je izravno izvučena iz teorije modernizacije primjerice u Županovljevim radovima. U socijalističkom razdoblju ona je stalno prisutna kao suprotstavljenost etatizma i samoupravnog socijalizma i tradicionalizma (što u našem slučaju mjerimo preko religioznosti, nacionalizma i konzervativizma u odnosima spolova). U postsocijalističkom razdoblju s jedne strane pretpostavljamo retraditionalizaciju (to znači porast prihvatanja tradicionalnih vrijednosti), a s druge strane s napretkom liberalnog nacionalizma i liberalizma, opadanje tradicionalizma. S druge strane odnos prema liberalizmu, odnosno autoritarizmu pokazuje veću »nezavisnost«, iz čega proizlazi da retraditionalizacija može biti povećana istodobno s liberalizacijom ili s povećavanjem ili smanjivanjem autoritarnosti. Druga dimenzija je zasnovana na suprotstavljenosti liberalizma i autoritarizma. S razvojem je socijalizam u sebe inkorporirao neke elemente liberalizma, a isto vrijedi i za nacionalizam. Kako se nacionalizam transformira iz šovinističkoga u liberalni, tako on u sebe inkorporira elemente liberalizma. Iz toga proizlazi da se može pretpostaviti postupno slabljenje suprotnosti između tih dviju dimenzija.

Ovdje moramo napomenuti još jedno svojstvo teorijskog modela, a koje proizlazi iz raspoloživosti tvrdnji s kojima smo raspolagali u svim vremenskim razdobljima. Naime, svi polovi nisu jednako pokriveni. Nemamo tvrdnje koje bi izravno pokrivala modernizam pa njega definiramo kao suprotni pol tradicionalizmu u okviru dimenzije tradicionalizam – modernizam, tj. ako ispitanici odbijaju tradicionalističke tvrdnje (ako nisu religiozni, rodno konzervativni ili nacionalisti), onda smatramo da su moderni. Prema tome po definiciji to je jedna dimenzija na kojoj se ispitanici svrstavaju. Druga polarizacija liberalizam – autoritarizam ima tvrdnje koje pokrivaju autoritarni pol i liberalni pol. Teorijski, predviđamo suprotstavljenost autoritarizma naspram liberalizmu, tj. jednu dimenziju. No, zapravo je empirijsko

pitanje je li riječ o jednoj ili dvjema dimenzijama. Naime, može se pokazati da liberalizam i autoritarizam nisu suprotstavljeni kao što pretpostavljamo ili da variraju odvojeno, tj. da su to dvije međusobno odvojene dimenzije.

Sljedeće je pitanje što je s polovima modela koji se u modelu ne nalaze ni u kakvoj relaciji. Na primjer, kakav je odnos tradicionalizma prema liberalizmu s jedne strane i autoritarizmu s druge. Iako naš model pretpostavlja postojanje nezavisnosti dimenzija, ipak se kao dodatnu hipotezu može postaviti da međusobna bliskost onih vrijednosnih orijentacija koje nisu međusobno suprotstavljene u modelu nije jednaka. Zato bismo očekivali da je tradicionalizam bliži autoritarizmu a udaljeniji od liberalizma te, da je liberalizam bliži modernizmu (dakle antitradicionalizmu) nego tradicionalizmu.

Slika 1. Dimenzije vrijednosnih orijentacija

2.1. Hipoteze o promjenama nivoa i odnosa vrijednosnih orijentacija u zavisnosti od društvenih promjena

Polazeći od svojstava teorijskog modela i prethodne literature i spoznaje o osnovnim trendovima društvenih promjena u promatranom razdoblju, ovdje formuliramo nekoliko osnovnih hipoteza.

Prva je hipoteza *retradicionalizacije* u postsocijalizmu. Kao što smo rekli, ideološka matrica socijalizma bila je bazično antitradicionalistička, a postsocijalistička nacionalistička pri čemu se nacionalizam definirao kao antisocijalizam koji odbacuje i socijalistički modernizam. Konzekventno u postsocijalističkom razdoblju očekujemo inicijalni porast tradicionalizma koji slabi onaj koji liberalni nacionalizam zamjenjuje šovinistički nacionalizam.

Druga hipoteza polazi od toga da u postsocijalističkom razdoblju raste prihvaćanje liberalnih vrijednosti. Konzekventno našem modelu ako raste prihvaćanje liberalnih vrijednosti treba opadati prihvaćanje autoritarnih vrijednosti.

Prema tome, ova se druga hipoteza razbija na dvije međusobno povezane hipoteze. Prva je *rast liberalnih vrijednosti*, druga je *pad autoritarnih vrijednosti*. Konzekventno, ako se prihvaćanje ovih dviju vrijednosnih ori-

jentacija razilazi, onda očekujemo u svakoj promatranoj godini i povećane negativne korelacije između liberalizma i autoritarizma, tj. oni koji su više liberalni manje su autoritarni i obratno.

2.2. Konstrukcija skala

Da bismo odgovorili na postavljena pitanja, konstruirali smo nekoliko skala koje mjere neke vrijednosti i stavove. Izbor tih vrijednosnih orijentacija svakako je daleko od toga da iscrpi cjelokupni vrijednosni spektar i predstavlja samo njegov isječak. Njihov izbor je uvjetovan čisto pragmatičnim razlozima, tj. raspoloživošću tvrdnji u svim istraživačkim valovima. Tako smo konstruirali šest skala koje smo mogli primijeniti na svaku raspoloživu godinu. Svaka se skala sastoji od prosječnog odgovora na nekoliko tvrdnji. Uputa je glasila »Ovdje je naveden određeni broj tvrdnji koje su uzete iz novina, knjiga i svakodnevnih razgovora, a odnose se na različite životne situacije, ideje i ciljeve. S kojima se od njih slažete i u kojoj mjeri?«. Ispitanici su mogli zaokružiti 1 za uopće se ne slažem, 2 djelomično se ne slažem, 3 neodlučan sam, 4 djelomično se slažem, 5 potpuno se slažem. Jedino je skala religioznosti konstruirana drugačije, ali o tome će biti riječi nešto kasnije.

Prvu skalu nazvali smo *rodni konzervativizam*, a usmjerena je na otkrivanje orijentacije vezane uz jednakost među spolovima i rodnim ulogama. Skala se sastoji od sljedećih tvrdnji:

- Ako je u braku samo jedan supružnik zaposlen, prirodnije je da to bude muškarac.
- Većina poslova u domaćinstvu po svojoj prirodi više odgovara ženama.
- Dobro je da u braku postoji jednakost između muža žene, ali je bolje da muž ima posljednju riječ.
- Muškarcima su bliskije javne, a ženama privatne aktivnosti.
- Odgoj djece je prije majčina nego očeva dužnost.

Skala ima zadovoljavajuće alfa vrijednosti za sve godine: 1985. ,739, 1989. ,715, 1996. ,816, 2004. ,796, 2010. ,797.

Druga je skala *nacionalnog ekskluzivizma* a odnosi se na shvaćanja prema kojima narodi međusobno moraju biti odvojeni i prema kojima su kontakti štetni i kontraproduktivni. Skala se sastoji od sljedećih tvrdnji.

- Nacionalno mješoviti brakovi moraju biti nestabilniji od drugih.
- Svaki narod mora imati svoju državu.

- Čovjek se može osjećati sasvim siguran samo kad živi u sredini gdje je većina pripadnika njegovog naroda.
- Među nacijama se može ostvariti suradnja ali ne i povjerenje.
- Bez vođe je svaki narod kao čovjek bez glave.

Alfa indeksi su za pojedine godine: 1985. ,606, 1989. ,639. (u 1989. izbacili smo iz skale tvrdnju »Bez vođe je svaki narod kao čovjek bez glave« jer je s njom alfa iznosio samo ,585), 1996. ,651, 2004. ,699, 2010. ,702.

Skala *individualnog autoritarizma* konstruirana je od slijedećih tvrdnji:

- Interesi kolektiva uvijek moraju biti važniji od interesa pojedinca.
- Dvije su glavne vrste ljudi na svijetu, jaki i slabi.
- Najvažnija stvar za djecu je učiti ih poslušnosti roditeljima.
- Svoje pretpostavljene treba slušati i kada nisu u pravu.

Alfe su ,464 za 1985., ,559 za 1989., ,609 za 1996., ,573 za 2004. i ,682 za 2010.

Skala *političkog autoritarizma* konstruirana je od tvrdnji:

- Potpuna sloboda govora danas vodi dezorganiziranju društva.
- Sudstvo u krajnjoj liniji mora služiti vlasti.
- Država danas mora imati veću ulogu u upravljanju privredom.

Kod ove skale javljaju se najniži alfa indeksi. Tako na primjer za 2004. ne bismo nikada izolirano upotrijebili tu skalu, ali zbog toga jer je ona davala nešto bolje rezultate u drugim godinama, mi ćemo je i ovdje upotrijebiti.

Alfe za pojedine godine su: ,430 za 1985., ,565 za 1989., ,578 za 1996., ,381 za 2004. i ,472 za 2010.

Skala *ekonomsko-političkog liberalizma* konstituirana je od sljedećih tvrdnji:

- Društveni napredak uvijek će počivati na privatnom vlasništvu.
- Samo privatna poljoprivredna proizvodnja omogućuje bolju snabdjevenost.
- Što se država manje miješa u privredu, privreda će biti uspješnija. (1985. i 1989. tvrdnja je glasila potpuna sloboda radnih kolektiva preduvjet je napretka.)
- Višestranački sustav garantira izražavanje interesa svih društvenih grupa.

Alfa za pojedine godine su: 1985. ,587, 1989. ,520, 1996. ,500 (tu je ispuštena tvrdnja »Što se država manje miješa u privredu privreda će biti uspješnija« jer s njom je alfa ,480), 2004. ,513, 2010. ,632.

Skala *religioznosti* konstruirana je nešto drukčije od drugih skala pa su njome dobiveni rezultati samo uvjetno komparabilni s ostalim skalama, o čemu treba voditi računa prilikom interpretacije. Naime, ona se zasniva na jednom pitanju koje glasi: »Kada bi Vas netko upitao o Vašem odnosu prema religiji, gdje biste sami sebe svrstali?« Odgovoru »Nije religiozan i protivnik je religije« dana je vrijednost 1, vrijednost 2 »Nije religiozan, iako nema ništa protiv religije«, spojenim odgovorima »Prema religiji je ravnodušan« i »Dosta razmišlja o tome ali nije na čistu da li vjeruje ili ne« dana je vrijednost 3, vrijednost 4 odgovoru »Religiozan je premda ne prihvaća sve što vjera uči«, a vrijednost 5 odgovoru »Uvjereni je vjernik i prihvaća sve što vjera uči«.

Pogledamo li kako konstruirane skale »pokrivaju« polja konstruiranog teorijskog modela, onda vidimo da je najbolje pokriven tradicionalizam. Tri skale, one koje se odnose na religioznost, rodni konzervativizam i nacionalni ekskluzivizam dimenzije su tradicionalizma. Skale političkog i individualnog autoritarizma pokrivaju autoritarizam dok je skala ekonomsko-političkog liberalizma jedina skala koja pokriva liberalizam. Ta nejednaka pokrivenost pojedinih polja modela proizlazi iz okolnosti longitudinalnog istraživanja. Naime, teorijski model je zapravo naknadna rekonstrukcija koja nije u svojoj cjelini bila okvir iz kojeg su se izvlačile pojedine tvrdnje. Također, tijekom 25 godina i pet valova istraživanja stjecajem različitih okolnosti neke tvrdnje su izlazile pa opet ulazile u istraživanje.

2.3. Uzorci

Uzorci koji se koriste reprezentativni su za hrvatsku populaciju stariju od 18 godina u svim slučajevima osim za 1985. godinu za koju uzorak čini radno aktivno stanovništvo. 1985. korišten je kvotni uzorak i tad je, u organizaciji Instituta za društvena istraživanja iz Zagreba, intervjuirano 3619 radno aktivnih osoba u Hrvatskoj, tj. po 400 iz svake od hipotetskih klasa (Lazić, 1987: 7). Koristeći popis radne snage iz 1985. na uzorak je primijenjen sustav utežavanja da bi se dobio reprezentativni uzorak radno aktivnog stanovništva (2710).

Drugo istraživanje provedeno je 1989 – 1990. kao dio ukupnog istraživanja na teritoriju tadašnje Jugoslavije. Hrvatsku je dionicu provodio Institut za društvena istraživanja. Ovoga puta radilo se o reprezentativnom uzorku ukupnoga punoljetnog stanovništva. Uzorak je konstruiran višestupanjskim slučajnim klsterskim nacrtom polazeći od općina, naselja, kvartova, zgrada i domaćinstava. Uzorak je bio veličine 2508 osoba.

1996. istraživanje je provedeno na stratificiranom slučajnom uzorku punoljetnog stanovništva. Provedeno je u 148 naselja. Svih dvadeset glavnih gradova županija i Zagreb uključeni su u uzorak. Ostalih 128 naselja izabrano je slučajno s liste naselja u Hrvatskoj. Za svako naselje utvrđene su kvote prema obrazovanju, radnom statusu, spolu i starosti na temelju strukture naselja u odnosu na strukturu općine i struktura općine u odnosu na cijelu hrvatsku populaciju. Četvrti i ulice izabrane su slučajno unutar naselja. Kao osnovica služili su podaci popisa iz 1991. Veličina uzorka je 2202. Istraživanje je provedeno u organizaciji Centra za istraživanje tranzicije civilnog društva u Zagrebu.

Gotovo identičan pristup primijenjen je i 2004. Opet je upotrijebljen proporcionalni stratificirani slučajni uzorak punoljetnog stanovništva Hrvatske konstruiran na temelju popisa iz 2001. Anketa je provedena u 154 naselja: u glavnom gradu, 19 županijskih centara, u 27 slučajno izabranih gradskih naselja te 107 slučajno izabranih seoskih naselja (od kojih su 33 općinski centri, a 74 ostala naselja). Udio ispitanika u pojedinim županijama i glavnom gradu proporcionalan je njihovom udjelu u ukupnom punoljetnom stanovništvu. Veličina je uzorka slična kao i 1996., tj. bilo je 2200 ispitanika.

2010. opet je upotrijebljen slučajni dvoetafni stratificirani/kvotni nacionalno reprezentativni uzorak 1000 osoba starijih od 18 godina. Konstrukcija je išla počevši od 6 regija i unutar regija prema veličini naselja (od onih najmanjih, s manje od 2000 stanovnika, do Zagreba kao glavnog grada). Naselja su unutar kategorija veličine birana slučajno, a proporcije su držane unutar zastupljenosti osnovnih kategorija prema posljednjem popisu. Tako je dobivena struktura na razini »regija« koju su činili: Grad Zagreb i Zagrebačka županija 248, sjeverna Hrvatska 179, Slavonija 176, Lika, Kordun i Banija 87, Istra, Gorski kotar i Primorje 119 te Dalmacija 191.

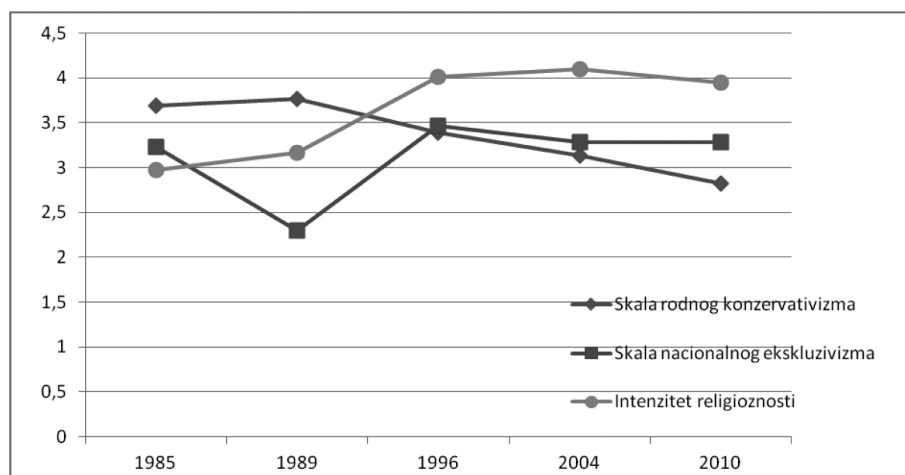
Iz opisa uzoraka vidljivo je da su oni rađeni različitim pristupima. Iako je osnovni cilj svakog uzorkovanja (osim onog u 1985.) bio stvaranje reprezentativnog uzorka hrvatske populacije, raznolikost pristupa od rekonstruiranja reprezentativnog uzorka u 1985., do kombiniranja namjernog uzorkovanja županijskih središta s probabilističkim izborom ostalih naselja, nužno je uvjetovao varijaciju koja može utjecati i na varijacije dobivenih rezultata. No, unatoč tomu što te razlike mogu promijeniti određene relacije, nadamo se da nije riječ o razlikama koje bi mogle supstancijalno utjecati na interpretaciju dobivenih rezultata.

3. Rezutati

U skladu s pretpostavljenim modelom rezultate ćemo predstaviti u dva grafikona. Prvi grafikon će pokazati kako se tijekom vremena mijenja prihvatanje tradicionalističkih vrijednosti. Kao što smo rekli, nismo imali uključene »modernističke« tvrdnje pa imamo predstavljenu samo tradicionalističku stranu dimenzije tradicionalizam – modernizam.

Grafikon nam pokazuje liberalne i autoritarne orijentacije za koje pretpostavljamo da se nalaze suprotstavljene pa prema tome očekujemo da eventualne promjene idu u obratnim smjerovima.

Grafikon 1. Vrijednosne orijentacije tradicionalizam – modernizam u promatranim vremenskim intervalima

Pri interpretaciji tih nalaza polazimo u prvom redu od testiranja hipoteze o retradicionalizaciji. Je li nakon raspada socijalističkog poretka nastupila nova retradicionalizacija društva? Usporedimo li socijalističko razdoblje (1985–1989.) s postsocijalističkim (1996–2010.), onda vidimo da ta hipoteza može biti potvrđena, ali samo djelomično. Naime, jasno je da su i nacionalni ekskluzivizam i religioznost porasli u postsocijalističkom razdoblju i da se više ili manje drže na istoj, značajnoj visini. Koristeći ta dva indikatora mogli bismo reći da je hipoteza o retradicionalizaciji potvrđena. No ako pogledamo snažniji indikator konzervativizma, rodni konzervativizam, onda je situacija posve drukčija. On u postsocijalističkom razdoblju konstantno i trajno opada. Dok je na primjer 1985. on bio najprihvaćenija, u istraživanju 2010. je najmanje prihvaćena vrijednost. Dakle, istodobno s

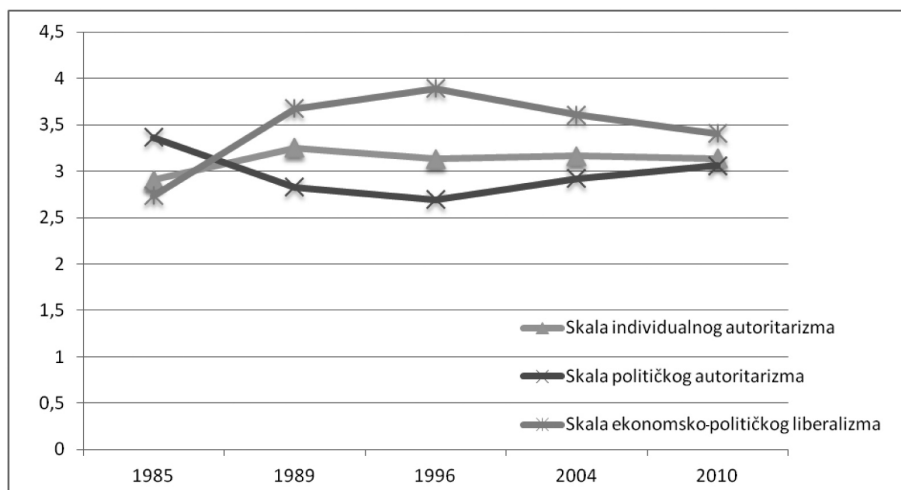
retradicionalizacijom postoji i jasan trend modernizacije. U stvari, možemo jasno razdijeliti te indikatore na one koji su u vezi s nacionalnim identitetom kao nacionalni ekskluzivizam i religioznost. Oni su očito u porastu. Raspad Jugoslavije na nacionalne države uvjetovao je pojačanu nacionalnu identifikaciju, a religioznost se također može smatrati nacionalnim označiteljem. Vidjet ćemo kasnije da u faktorskoj analizi religioznost uvijek ulazi u isti faktor s nacionalnim ekskluzivizmom. Dakle, ono što ovdje zbog konceptualnih razloga tretiramo kao dvije odvojene dimenzije, nacionalnost i religioznost, u faktorskoj analizi se spaja u jedinstvenu dimenziju. S druge strane rodni konzervativizam, koji ne predstavlja tako istaknutu identitetsku dimenziju, nego više općenito tradicionalističko opredjeljenje, u očiglednom je padu pa kad bismo promatrali samo njega, mogli bismo govoriti o jasnem modernizacijskom trendu u hrvatskome društvu. Drugim riječima, retradicionalizacija nastupa u onim dimenzijama koje su izravno pod utjecajem političkih redefiniranja ideološkog prostora. U onim dimenzijama koje su nešto udaljenije od tog ideološkog centra imamo u stvari jasan trend prema modernijim stavovima.

U stvari u čitavom postsocijalističkom razdoblju uočavamo kontradiktornu pojavu a to je »*otvaranje škara*« u *prihvaćanju religioznosti i rodnog konzervativizma*. Zdravorazumsko očekivanje je da ako raste religioznost, zbog shvaćanja uloge žene u crkvenoj teoriji i praksi, raste i rodni konzervativizam. No, događa se upravo obratno, religioznost je naglo narasla i ostala na visokom nivou, a rodni konzervativizam opada u svakoj točki promatranja. Ta je pojava nešto što se i može vidjeti samo iz longitudinalnih podataka. Gledamo li transverzalni presjek u svakoj pojedinoj promatranoj točki, onda je korelacija između tih dviju vrijednosti, religioznosti i rodnog konzervativizma, vrlo visoka i ona takvom ostaje bez obzira što prihvaćanje religioznosti ostaje visoko, a ono rodnoga konzervativizma opada. To možemo vidjeti kasnije i iz tablice interkorelacija komponentne analize (Tablica 2). Tako 2010., kad je jaz najveći (prihvaćanje religioznosti je 3,94 a rodnog konzervativizma na 2,82) korelacija među dobivenim komponentama je ,316 kao i u svim prethodnim godinama. (Primjerice, 1985. korelacija između rodnog konzervativizma i antireligioznosti iznosi ,286, a 1989. antirodnog konzervativizma i antireligioznosti ,245. 1996. korelacija između rodnog konzervativizma i religioznosti je ,332, a 2004. između rodnog konzervativizma i antireligioznosti –,315.)

Ovdje se još jednom možemo osvrnuti na dinamiku nacionalnog ekskluzivizma između 1985. i 1989. Suprotno teorijama potisnute nacionalne

mržnje (Sekulić, Massey i Hodson, 2006) ovdje se čini da nacionalni ekskluzivizam 1989. opada (a ne raste) u odnosu na 1985. To bismo mogli protumačiti kao posljedicu straha, jer je povećanje tenzija prema nacionalnim kriterijima postajalo sve očitije. Na razini individualnih stavova ljudi tada žele pokazati da su oni tolerantni i da su problemi »negdje drugdje« a ne kod njih. Drugim riječima, na individualnoj razini ne dolazi do eksplozije nacionalizma nego do njegovog potiskivanja kao odgovora na ono što se zbiva u javnoj sferi. Tek poslije raspada Jugoslavije kad nacionalizam postaje dominantna ideologija i kao posljedica ratnih zbivanja, može se uočiti njegov porast i zadržavanje na toj visokoj razini. Valja primijetiti da je ipak nacionalizam (tj. njegova forma nacionalnog ekskluzivizma koju ovdje mjerimo) konstantno na nižoj razini nego religioznost. Dakle, ono u čemu se ogleda »politička« ili identitetska retradicionalizacija jest ponajprije religioznost a tek onda nacionalni ekskluzivizam. Obratno, u pogledu definiranja rodni uloga primjećujemo stalno napredovanje modernizacije.

Grafikon 2. Vrijednosne orijentacija autoritarizam – liberalizam u promatranim vremenskim intervalima

Druga dimenzija liberalizam – autoritarizam nameće nekoliko zaključaka. U prvom redu promatramo li samo ekonomsko-politički liberalizam dolazimo do zaključka da postoji trend *razočaranja liberalizmom*. 1985. vidimo da se liberalizam odbija. U tom času on je još dio »opozicijske ideologije« jer su privatno vlasništvo a pogotovo višestranački sustav nešto

što je posve suprotno dominirajućoj ideologiji. U istraživanju 1989. već vidimo golem preokret i u anticipaciji pada socijalizma dolazi do velikog skoka prema prihvaćanju liberalizma. Taj skok je osobito zanimljiv ako ga usporedimo s onim što smo vidjeli da se zbiva s nacionalnim ekskluzivizmom, tj. činjenicom da on opada. Ako bismo mogli reći da pad nacionalnog ekskluzivizma proizlazi iz straha od nadirućih podjela koje vode sukobu, takvoga straha od liberalnih promjena nema. Naprotiv, one se prihvaćaju i podržavaju. 1996. to prihvaćanje je na vrhuncu, a nakon toga dolazi do »otrežnjenja« i počinje opadanje potpore liberalizmu. Jedina interpretacija tog pada koji se najprije opaža u razdoblju 1996–2004., i koji se nastavlja 2004–2010. jest da su ljudi postali razočarani »liberalnom praksom« kojoj su svjedočili u tome razdoblju. S jedne strane proces privatizacije koji je imao u velikoj mjeri karakter nagrađivanja politički podobnih pojedinaca i cjelokupno gospodarstvo koje nije prešlo na normalno tržišno privređivanje, nego je samo promijenilo »političkog kontrolora«, a s druge strane relativno spori ekonomski rast kao posljedica neprovedene liberalizacije i nastavljanja populističke ekonomske politike, doveli su do razočaranja onime što su ljudi vidjeli i osjetili kao primjenu »liberalnog« modela. Drugim riječima, Hrvatska nije doživjela pravu liberalnu reformu, nego kombinaciju državnog kapitalizma koji počiva na pljački društvenog bogatstva s neznačkom ekonomskom politikom, kupovanjem socijalnog mira s pomoću populističke »socijalne« politike koju čini preraspodjela od uspješnih prema neuspješnima. Tako se percipira ostvarenje onoga liberalizma kojem je uoči raspada socijalizma, pa čak i u prvoj fazi tranzicije, porasla potpora. Ljudi ne uočavaju da ono što se u dešavalo u Hrvatskoj u razdoblju tranzicije ima vrlo malo veze s liberalnim poretkom te da je riječ o novonastalom hibridu. Ljudi te promjene percipiraju kao liberalizam kojemu stoga i opada potpora. Potpora liberalizmu je 2010. niža nego što je bila 1989., dakle niža je nego prije definitivnog raspada socijalističkog poretka. Ta je potpora bila veća kad se liberalizam tek trebao početi graditi na osnovama samoupravnog socijalizma i samoupravne robne proizvodnje, a manja je sada kad se liberalni poredak treba rekonstruirati nakon devastacije koju je u velikoj mjeri proizvela etatičko-mafijaško-populistička vladavina. Paradoksalno je da liberalnu reformu treba provesti socijaldemokratska stranka (doduše uz potporu liberalne Hrvatske narodne stranke /HNS-a/) iako bi populistička socijalna politika bila »prirodnija« za socijaldemokrate nego za nominalno konzervativnu stranku kakav je HDZ. No za sve imamo primjere u

povijesti pa bi se moglo reći da je vladavina HDZ-a bila sličnija peronističkom populizmu nego liberalnim poredcima, a da hrvatski socijaldemokrati moraju igrati ulogu onih australskih koji su započeli liberalne reforme kao što je i francuski socijalistički premijer Lionel Jospin (1997–2002.) privatizirao više francuskih kompanija nego svi njegovi prethodnici zajedno (*The Economist*, 2012: 31). Dakako, sve se to događa u okružju Europske unije (EU) koja je odigrala bitnu ulogu u potiskivanju političkog ekstremizma kao i ekonomskog populizma.

Proširimo li perspektivu i pogledamo što se događa s političkim autoritarizmom i posebno odnosom između političkog autoritarizma i liberalizma, vidimo da je 1985., dakle u socijalističkom razdoblju, politički autoritarizam (čija skala sadržava tvrdnje koje zapravo nisu u suprotnosti s vladajućom ideologijom, kao na primjer tvrdnje o podređenosti sudstva političkoj vlasti ili o ograničavanju slobode govora) bio prihvaćeniji nego liberalizam. No s raspadanjem socijalističkog poretka prihvaćanje liberalizma raste a političkog autoritarizma opada. Možemo vidjeti da se u razdoblju između 1989. i 1996. otvaraju »škare« između te dvije vrijednosne orijentacije, tj. kako raste prihvaćanje liberalizma tako opada prihvaćanje autoritarizma. No moguće je uočiti i obrnuti proces koji upravo započinje u razdoblju 1996-2004., tj. kako počinje opadati prihvaćanje liberalizma tako se opet počinje sve više prihvaćati politički autoritarizam. Prema tome »razočaranje liberalizmom« o kojem smo govorili ima i svoju drugu stranu a to je regeneracija autoritarizma. Dakako, kad govorimo o regeneraciji autoritarizma, time ne mislimo na povratak na socijalistički autoritarizam jer je drukčiji sadržaj na koji se odnose tvrdnje. Dok je 1985. sloboda govora mogla značiti ugrožavanje socijalističkog poretka sada ona može značiti ugrožavanje nacionalnih ciljeva ili homogenosti. Bitno je to da prihvaćanje autoritarizma (bez obzira je li riječ o obrani socijalističkog poretka ili nacionalne države) relativno raste, a liberalizma opada. »Škare« se zatvaraju i ako bismo jednostavno ekstrapolirali postojeći trend, mogli bismo prognozirati da će autoritarizam opet postati prihvaćenijim od liberalizma kao što je to bilo 1985. Sada još nismo na toj točki, ali joj se približavamo. Maksimalni razmak⁸ u prihvaćanju liberalizma i političkog autoritarizma je bio 1996. (3,89 naspram 2,69). Godine 2010. taj »razmak« se smanjio na 3,40 naspram 3,06. Bitno je da se politički autoritarizam iz »zone odbacivanja«

⁸ Pod razmakom podrazumijevamo razliku između aritmetičkih sredina (prosječne veličine prihvaćenosti) određene vrijednosne orijentacije.

(manje od 3 na skali) vratio u »zonu prihvaćanja« (više od 3), gdje je na primjer bio 1985. s 3,36. 1989., 1996. te je 2004. bio ispod 3 na skali da bi se u 2010. definitivno »oporavio«.

Ako pogledamo individualni autoritarizam i usporedimo li ga s političkim autoritarizmom i s liberalizmom, onda vidimo da je njegova razina vremenom stabilnija. Individualni autoritarizam možemo smatrati više dijelom ličnosti nego vrijednosnom orijentacijom koja je u izravnoj vezi s društvenom dinamikom. Skok zabilježen 1989. istodobno je i najviše točka koju je individualni autoritarizam ikada dosegao. Ovaj je pomak u skladu s teorijom autoritarne dinamike koju je razvila Karen Stenner (2005). Autoritarne karakteristike ličnosti dolaze do izražaja kad ljudi doživljavaju prijetnju ustaljenim oblicima života, a 1989. je vrijeme kad se takva prijetnja upravo doživljava jer su narasle tenzije uoči raspada socijalizma i države. Vidjeli smo da ta situacija dovodi do velikih perturbacija u odnosima između stavova i orijentacija. U slučaju straha nacionalni ekskluzivizam opada, a pri anticipaciji promjene režima prihvaćanje liberalnih vrijednosti raste. Na isti način u prijetećoj situaciji individualna se autoritarnost počinje manifestirati. Ona nakon toga nešto opada, ali ipak permanentno ostaje nešto malo iznad 3 na skali, što označava točku prihvaćenosti. Drugim riječima, ono što je ranije napisano o autoritarizmu kao o podlozi na koju se mogu nakalemiti autoritarna rješenja ili mobilizacija za sukobe ovdje ima svoju empirijsku potvrdu (Županov, Sekulić i Šporer, 2004).

4. Struktura vrijednosnog sustava

U dosadašnjoj analizi pošli smo od unaprijed definiranih vrijednosnih skala i tražili smo obilježja njihova odnosa tijekom vremena. Pošli smo od pitanja kako izgleda »vrijednosni« prostor te kakav je osnovni odnos među vrijednostima. Taj odnos nismo propitivali, nego smo se koncentrirali na visinu prihvaćanja ili odbijanja pojedinih skala i te smo promjene pokušali staviti u kontekst društvenih promjena. U sljedećem koraku želimo ispitati strukturu vrijednosnog sustava. Kao što smo u prvom dijelu naglasili, polazimo od pretpostavke da postoje dvije osnovne dimenzije strukture vrijednosnog sustava, jedna koju smo nazvali tradicionalizam – modernizam a druga liberalizam – autoritarizam. Ta nam je modelska pretpostavka služila kao osnova za našu analizu u prethodnom odjeljku, a sada želimo vidjeti do koje je mjere ta pretpostavka o strukturi vrijednosnog sustava bila realistična. Želimo provjeriti je li vrijednosni sustav u Hrvatskoj zaista

dvodimenzionalan, dolazi li do promjena u strukturi vrijednosnog sustava i mogu li se te promjene objasniti društvenim promjenama? Da bismo učinili tu provjeru, služimo se analizom glavnih komponenti.

Pritom polazimo od 20 tvrdnji koje smo koristili i u konstrukciji skala. Očekujemo da će nam analiza glavnih komponenti izbaciti glavne vrijednosne orijentacije koje su nam služile u konstrukciji skala. Očekujemo da ćemo dobiti rodni konzervativizam, nacionalni ekskluzivizam, autoritarizam podijeljen na politički i individualni, religioznost i liberalizam. U prethodnoj analizi upotrebljavali smo iste skale za svaku promatranu godinu zbog jednostavnog razloga što smo željeli usporedivost po godinama. Sada izbacujemo taj zahtjev usporedivosti i gledamo jesu li osnovne komponente vrijednosnog sustava jednakog sadržaja u različitim godinama. Eventualne promjene u sadržaju pojedinih vrijednosnih orijentacija također možemo dovoditi u vezu s kontekstom društvenih promjena.

Naznaku o strukturi vrijednosnog sustava možemo dobiti već i iz korelacije među faktorima. Upotrebljavamo oblimin rotaciju jer ona ne postavlja za društvene znanosti nerealan zahtjev kakav se postavlja kod češće upotrebljavane varimax rotacije, tj. da faktori nisu međusobno korelirani. Upravo obratno, međusobne korelacije među faktorima nam daju prve indikacije o strukturi vrijednosnog sustava. Tako iz našega pretpostavljenog modela proizlazi da očekujemo da će korelacije između nacionalnog ekskluzivizma, religioznosti i rodnog konzervativizma biti visoke (dakako, pod pretpostavkom da ih dobijemo kao izdvojene komponente). Isto tako pretpostavljamo da ćemo imati negativne korelacije između autoritarizma i liberalizma, te da korelacije između tih dviju posljednjih komponenti i onih triju koje konstituiraju tradicionalizam neće biti značajne.

4.1. Metoda glavnih komponenti

Ovdje dajemo analizu glavnih komponenti i to matrice obrazaca⁹ i korelacije među dobivenim komponentama. Radi preglednosti ostavili smo samo ona »zasićenja« koja su veća od ,40 osim u slučaju da niti jedno nije te veličine. Tada smo ostavili i ona od ,30.

---

⁹ U ortogonalnoj rotaciji faktorska opterećenja su korelacije faktora (komponente) s faktorom (komponentom) i nema razlike između korelacijskih i regresijskih koeficijenata. U oblimin rotaciji koju ovdje upotrebljavamo dobivamo posebnu matricu korelacijskih koeficijenata između varijabli i komponenata (strukturna matrica) i regresijskih koeficijenata (matrica obrazaca). U pregledu dajemo samo ove druge matrice, tj. riječ je o regresijskim koeficijentima varijable na faktor (komponentu) (Graham, Guthrie i Thompson, 2003).

Tablica 1. Struktura vrijednosnog sustava po godinama dobivena s pomoću analize glavnih komponenata

	Komponente 1985.				Komponente 1989.				Komponente 1996.				Komponente 2004.				Komponente 2010.			
	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4
Ako je u braku samo jedan supružnik zaposlen, prirodno je da to bude muškarac	,702						-,734	,764					,805				,689			
Većina poslova u domaćinstvu po svojoj prirodi više odgovara ženama	,733						-,739	,783					,796				,676			
Dobro je da u braku postoji jednakost između muža i žene, ali je bolje da muž ima zadnju riječ	,664							,784					,692				,693			
Muškarcima su bližije javne funkcije a ženama privatne aktivnosti	,700						-,729	,797					,690				,747			
Nacionalno miješaviti brakovi moraju biti nestabilniji	-,669							-,318					-,593				,471			
Svaki narod mora imati svoju državu			,616					-,710					-,676						-,306	-,402
Čovjek se može osjećati sasvim siguran samo kad živi u sredini gdje je većina pripadnika njegovog naroda	-,773							-,722					,540						-,563	,555
Medu nacijama se može ostvariti suradnja ali ne i poverenje	-,643							-,434					,471							-,335
Potpuna sloboda govora danas vodi dezorganiziranju društva			,408	-,348	,388								,356						,454	,617
Sudstvo u krajnjoj liniji mora služiti vlasti			,539		,554								,390	,393					,701	
Država danas mora imati veću ulogu u upravljanju privredom			,662	-,313	,535	-,423							-,657	,449		,737				
Popuna nezavisnost radnih kolektiva je uvjet privrednog rasta				,706									,891		,708				,760	
Bez vode je svaki narod kao čovjek bez glave			,392		,673								,683							-,610
Dvije su glavne vrste ljudi na svijetu, jaki i slabiji			,346		,681								,715			,478				-,357
Najvažnija stvar za djecu je učiti ih poslušnosti roditeljima			,340		,544								,534		,329	,496			,331	-,493
Zakon treba poštivati bez obzira na sve			,405		,351										,460				,490	,426
Društveni napredak uvijek će počivati na privatnom vlasništvu			-,460																,635	,570
Samo privatna poljoprivredna proizvodnja omogućava bolju snabdjevenost					,317	,590							,429			,588			,644	
Višestranaki sustav garantira izražavanje interesa svih društvenih grupa				,535															-,758	,619
Skala religioznosti			-,573					-,601											-,533	

Metoda ekstrakcije: metoda glavnih komponenata; metoda rotacije: oblikim s Kaiserovom normalizacijom.
a. Rotacija konvergiranja u 17 iteracija.

Analiza podataka za 1985. godinu pokazuje sljedeće komponente. Prva komponenta sastoji se od tvrdnji koje se odnose na odnose među spolovima pa je nazivamo rodni konzervativizam. Druga komponenta je antinacionalizam, antireligioznost ali i protivljenje privatnom vlasništvu. Najveću zasićenost na toj komponenti imaju dvije »antinacionalističke« tvrdnje. Treću komponentu smo nazvali autoritarizam. Ona se sastoji od tvrdnji individualnog i političkog autoritarizma. Najveću zasićenost ima proetatistička tvrdnja da država mora koordinirati privredu. Na toj komponenti također veliku zasićenost (,616) ima tvrdnja da svaka nacija mora imati svoju državu. Dakle, ako bismo željeli elaborirati naše kratko opisivanje te komponente kao autoritarizma mogli bismo reći da se radi o etatističko-nacionalističkom autoritarizmu. Četvrtu komponentu smo nazvali liberalizam. Najveću zasićenost ima tvrdnja koja govori o potrebi nezavisnosti radnih kolektiva, a manju zasićenost (iako značajnu) ima tvrdnja o višestranačkom sustavu. Tu su također i negativna zasićenost tvrdnji o potpunoj slobodi govora i o državnoj koordinaciji. Tvrdnja o privatnom vlasništvu nema veliku zasićenost. Preciziranje naziva ove komponente moglo bi ići u smjeru kombinacije samoupravnog antietatizma i političkog demokratizma (prihvatanje višestranačja). Važno je naglasiti da ekonomski liberalizam nije dio ove komponente.

Godine 1989. prva komponenta je autoritarizam i sastoji se od tvrdnji političkog i individualnog autoritarizma. Druga komponenta je liberalizam, a obje tvrdnje se odnose na privatno vlasništvo. Kao i 1985. najveću zasićenost ima tvrdnja o neophodnosti samostalnosti radnih kolektiva. Dakle, mogli bismo reći da uz ekonomski i politički liberalizam ova tvrdnja sadrži i samoupravnu dimenziju. Treću komponentu čini antirodni konzervativizam jer sadržava sve tvrdnje o ravnopravnosti spolova, ali s negativnim predznakom. Konačno, četvrta komponenta je nacionalizam – religioznost, jer sadržava sve »nacionalističke« tvrdnje kao i skalu religioznosti.

U 1996. godini prvi puta dobivamo pet komponenti. Prva je komponenta (kao i u 1986.) opet rodni konzervativizam. Druga komponenta je uvjetno rečeno ekonomski liberalizam, ali ako pažljivo pogledamo njezin sastav, onda vidimo da je ona zapravo prvenstveno antietatizam, jer najveću zasićenost ima tvrdnja da je privredi to bolje što se država manje miješa. Tu je i odbacivanje tvrdnje o poželjnosti državne intervencije te pozitivan stav prema privatnoj poljoprivredi. Niti pozitivan stav o privatnom vlasništvu općenito, niti o višestranačkom sustavu nemaju ovdje značajnu zasićenost. Treća komponenta je nacionalizam – religioznost a zanimljivo je

da na toj komponenti generalni pozitivni stav prema privatnom vlasništvu ima relativno najveće zasićenje, iako se ona sastoji od »nacionalističkih« tvrdnji pri čemu najveće zasićenje na toj komponenti ima tvrdnja da svaka nacija mora imati svoju državu. Četvrta je komponenta opet autoritarizam. Zanimljiva je peta komponenta koja je također komponirana od autoritarnih tvrdnji, ali osim autoritarizma nju karakterizira i jaki antiliberalizam. Najveću zasićenost (–,758) ima odbacivanje višestranačkog sustava, ali tu se nalazi i tvrdnja o poželjnosti privatnog vlasništva s negativnim zasićenjem.

Godine 2004. prva komponenta ponovo je rodni konzervativizam. Drugu komponentu nazvali smo liberalizam jer sadržava sve tvrdnje koje se odnose na privatno vlasništvo i na potporu višestranačkom sustavu, a najveće zasićenje opet ima »antietatistička« tvrdnja o poželjnosti manjeg miješanja države u privredne poslove. Obratno, kod treće komponente koju smo nazvali autoritarizam najveće zasićenje ima tvrdnja o poželjnosti većeg miješanja države u privredne poslove. Četvrta komponenta sadržava »nacionalističke« tvrdnje i religioznost, ali sve s negativnim predznakom pa ju zovemo antinacionalizam i antireligioznost. Konačno peta komponenta je opet autoritarna i antiliberalna jer sadržava autoritarne tvrdnje te odbijanje višestranačkog sustava.

U istraživanju 2010. se ponovo pojavljuju četiri komponente. Prva je rodni konzervativizam koji je znatno zasićen tvrdnjama koje se odnose na autoritarizam i nacionalizam. Druga je komponenta liberalizam i potpuno identična onoj iz 2004. pa tako »antietatistička« tvrdnja o tome da se država treba što manje miješati u privredu ima najveće zasićenje. Treća je komponenta dominantno antiautoritarna, ali se u njoj nalaze i dvije nacionalističke tvrdnje s negativnim predznakom. Četvrta je komponenta sastavljena od nacionalističkih tvrdnji i religioznosti, ali najveće zasićenje ima tvrdnja da sudstvo treba služiti vlasti. Visoko zasićenje ima i pozitivan stav prema privatnom vlasništvu.

Ova analiza pokazuje da, s određenim odstupanjima, dobivene komponente uglavnom odgovaraju našim očekivanjima. U tri promatrane godine, u 1985., 1989. i opet u 2010. dobivamo strukturu s četiri glavne komponente, a u 1996. i 2004. godini imamo pet glavnih komponenti. Iako se pojedine tvrdnje sele iz jedne u drugu komponentu, glavna struktura ostaje jasno prepoznatljiva. U svim godinama se jasno konstituiraju rodni konzervativizam (koji u svakoj godini osim 1989. objašnjava najveći dio varijance). Također se pojavljuje komponenta nacionalnog ekskluzivizma koja u svakoj promatranoj godini čini jedinstvenu komponentu, zajedno s

religioznošću. Drugim riječima, nacionalizam i religioznost u empirijskoj se analizi nalaze zajedno i ne predstavljaju odvojene komponente vrijednosnog sustava. Treća je komponenta liberalizam koji se najviše prihvaća jedino 1996., razdvaja se na ekonomski liberalizam (druga komponenta) od političkog liberalizma. Tvrdnja o prihvaćanju višestranačkog sustava nalazi se u negativnom obliku u petoj komponenti koju smo nazvali politički autoritarizam i antiliberalizam. Najlabilnija komponenta je autoritarizam. On se 1985. i 1989. javlja kao jedna komponenta i obuhvaća, dakle, tvrdnje i političkog i individualnog autoritarizma. Politički i individualni autoritarizam razdvajaju se 1996., ali ne treba zaboraviti da je to točka u kojoj je i najniže prihvaćanje političkog autoritarizma. Tad se politički autoritarizam u petoj komponenti spaja s antipolitičkim liberalizmom. Razdvojenost političkog i individualnog autoritarizma pojavljuje se i u istraživanju 2004. godine da bi se 2010. opet spojili u jednu komponentu (treću) u negativnoj formi i to zajedno s antinacionalizmom.

Prema tome, možemo zaključiti da naše skale u glavnim crtama odgovaraju empirijskoj strukturi vrijednosnih orijentacija kroz promatrane godine. Nije opravdana pretpostavka o odvojenosti religioznosti i nacionalizma jer čine dijelove jedinstvene komponente u svakoj promatranoj godini. Politički i individualni autoritarizam spajaju se i razdvajaju u raznim razdobljima, a politički se autoritarizam pak spaja s antiliberalizmom, nacionalizmom i religioznošću.

U svakoj promatranoj godini (osim 1989.) rodni konzervativizam konstituira prvi faktor koji objašnjava najveći postotak varijance. Možemo dakle reći da je rodni konzervativizam najstabilnija vrijednosna orijentacija od svih praćenih. Kad kažemo najstabilnija, ne mislimo najprihvaćenija, jer smo jasno vidjeli da se smanjuje njezina prihvaćenost te da od najprihvaćenije 1985. postaje najmanje prihvaćena vrijednosna orijentacija 2010. Ona je jednostavno najstabilnija u smislu da najbolje objašnjava varijaciju u vrijednosnim orijentacijama. Godine 1989. to je autoritarizam, što je u skladu s pretpostavkom da kad se ljudi osjećaju ugroženima da tad raste autoritarnost (Stenner, 2005). U stvari, ako se vratimo na podatke za 1989. i usporedimo visinu prihvaćanja dviju dimenzija autoritarizma 1985–1989., onda vidimo zanimljiv trend. Uoči raspada Jugoslavije raste individualni autoritarizam kao što i predviđa teorija o autoritarnoj dinamici. S druge strane, pada ono što smo nazvali politički autoritarizam i to označava porast prihvaćanja liberalnih političkih vrijednosti. Taj trend razdvajanja se ne vidi primjenom analize glavnih komponenata pa prvu autoritarnu kom-

ponentu sačinjavaju i tvrdnje individualnog i političkog autoritarizma. Ta komponenta objašnjava najveći dio varijance. Dakle, dok je u »mirnim« vremenima najkoherentnija vrijednosna orijentacija rodni konzervativizam, bez obzira na trend opadanja njegovog prihvaćanja u skladu s teorijom autoritarne dinamike uoči nastupanja krize i osjećanja ugroženosti autoritarizam postaje najkoherentnija orijentacija (što ne znači i najprihvaćenija). To je posebno zanimljivo, jer ako pogledamo ostale godine, vidimo da je upravo autoritarizam najnestabilnija orijentacija koja objašnjava manje varijance i mijenja svoj »sastav« (u smislu tvrdnji koje ju sačinjavaju). Potom se razdvaja na politički i individualni autoritarizam (2004.) ili se spaja s drugim orijentacijama, primjerice nacionalnom isključivošću i religioznošću.

Nadalje, vidimo da liberalizam slijedi u svojoj koherentnosti rodni konzervativizam i da je (osim 1985.) druga komponenta prema objašnjenoj varijanci. Opet vrijedi isto, dosta snažna koherentnost liberalizma iako se stupanj njegove prihvaćenosti mijenja. Jedino 1985. odstupa od tog obrasca, jer je tad liberalizam najnekoherentnija orijentacija što je vjerojatno objašnjivo činjenicom da je u tom času i on na dnu ljestvice prihvatljivosti. Drugim riječima, kako liberalizam ulazi u spektar prihvaćenih vrijednosti tako raste njegova prihvaćenost ali i koherentnost. Kad nakon 1996. prihvaćenost počinje padati on ostaje i dalje koherentan jer predstavlja jednu od centralnih ideoloških orijentacija suvremenog društva. U tom smislu interesantno je da nacionalizam i religioznost, odmah iza rodnog konzervativizma, čine najkoherentniju vrijednosnu orijentaciju 1985. godine. Kako raste prihvaćanje nacionalističke isključivosti i religioznosti, tako paralelno opada koherentnost te vrijednosne orijentacije što se vidi u manjem postotku varijance koji objašnjava i njezina preklapanja s autoritarizmom.

Ovdje se kratko vraćamo na još jedan moment, na analizu komponente koju smo nazvali liberalizmom. Ako pažljivo analiziramo tvrdnje koje ju sačinjavaju i u kojoj mjeri one »zasićuju« tu komponentu (tj. utvrdimo regresijski koeficijent između tvrdnje i komponente), onda vidimo da su to u socijalističkom razdoblju tvrdnja koja kaže da je neovisnost radnih kolektiva preduvjet napretka, a koja je u tranzicijskom razdoblju zamijenjena tvrdnjom o nemiješanju države kao preduvjetu napretka. Drugim riječima, najveće opterećenje komponenti koju smo nazvali liberalizam daje zapravo »antietatizam« i to u većoj mjeri nego prihvaćanje privatnog vlasništva i višestranačkog sustava. Iako i tvrdnje o privatnom vlasništvu i višestranačju imaju visoko zasićenje na toj komponenti, one su manje konzistentne od

antietatizma. Pošto je antietatizam dio oficijelne ideologije samoupravnog socijalizma, to se u socijalističkom razdoblju komponenta liberalizma preklapa s oficijelnom ideologijom, makar je u suprotnosti s privatnim vlasništvom i višestranačjem. Ta antietatistička dimenzija liberalne komponente ostaje najznačajnija i u tranzicijskom razdoblju pa je prema tome antietatizam važnije obilježje hrvatskoga liberalizma nego što su to proprivatni i provišestranački stavovi.

4.2. Korelacije među dobivenim komponentama

Koristeći ranije spomenutu činjenicu da nam oblimin rotacija daje korelacije među dobivenim faktorima slijedi interpretacija dobivenih korelacija.

Tablica 2. Matrice korelacija među komponentama po godinama

Komponente 1985.*	1	2	3	4
1. Rodni konzervativizam	1,000			
2. Antinacionalizam, antireligioznost, protivljenje privatnom vlasništvu	-,286	1,000		
3. Autoritarizam	,268	-,222	1,000	
4. Liberalizam	,147	-,192	,095	1,000

Komponente 1989.*	1	2	3	4
1. Autoritarizam	1,000			
2. Liberalizam	-,143	1,000		
3. Antirodni konzervativizam	-,318	,043	1,000	
4. Antinacionalizam, antireligioznost	-,206	-,132	,245	1,000

Komponente 1996.*	1	2	3	4	5
1. Rodni konzervativizam	1,000				
2. Ekonomski liberalizam	-,014	1,000			
3. Nacionalizam, religioznost	,332	-,054	1,000		
4. Autoritarizam	,379	-,055	,283	1,000	
5. Politički autoritarizam, antiliberalizam	,105	-,212	,048	,088	1,000

Komponente 2004.*	1	2	3	4	5
1. Rodni konzervativizam	1,000				
2. Liberalizam	,164	1,000			
3. Autoritarizam	,208	,083	1,000		
4. Antinacionalizam, antireligioznost	-,315	-,115	-,220	1,000	
5. Politički autoritarizam, antiliberalizam	,309	,016	,135	-,148	1,000

Komponente 2010.*	1	2	3	4
1. Rodni konzervativizam	1,000			
2. Liberalizam	,175	1,000		
3. Antiautoritarizam, antinacionalizam	-,279	-,209	1,000	
4. Nacionalizam, religioznost	,316	,104	-,243	1,000

* Metoda ekstrakcije: metoda glavnih komponenata; metoda rotacije: oblimin s Kaiserovom normalizacijom.

Korelacija između liberalizma i antinacionalizma s antireligioznošću (nacionalni ekskluzivizam) u 1985. je $-,192$, što znači pozitivni odnos liberalizma s nacionalnom isključivosti i religioznosti. Godine 1989. ona je $-,132$. Drugim riječima i 1985. i 1989. liberalizam i nacionalni ekskluzivizam povezani su u pozitivnom smjeru. Tek je 1996. ta korelacija beznačajna ($-,054$) što je u skladu s našim modelom, jer je u toj vremenskoj točki prihvaćenost liberalizma najviša. Na prethodno stanje korelacija s antinacionalizmom ($-,115$) vraća se 2004., a 2010. ponovo je pozitivna korelacija između liberalizma i nacionalnog ekskluzivizma ($,104$). Dakle, iako smo u našem modelu predvidjeli da je liberalizam nezavisan od tradicionalizma ako gledamo nacionalno ekskluzivizam kao bitnu dimenziju tradicionalizma, vidimo da je zapravo liberalizam bitno povezan s njime i da je 1996. jedina godina za koju vrijedi naše predviđanje o neovisnosti tih dviju dimenzija. Potpuno isti zaključak možemo izvući promatramo li drugu bitnu dimenziju tradicionalizma – rodni konzervativizam. Ni u tom slučaju dimenzije nisu nezavisne budući da su dobivene pozitivne korelacije. Godine 1985. korelacija je $,147$, a 1989. $-,318$ jer je komponenta antirodni konzervativizam. Slično kao i u slučaju nacionalnog ekskluzivizma, 1996. korelacija postaje beznačajna i iznosi $-,014$, a korelacija je 2004. ponovo pozitivna ($,164$) kao i 2010. kad iznosi $,175$. Iz toga možemo zaključiti da je liberalizam stopljen s tradicionalizmom i da nije neovisna vrijednosna dimenzija. Čak i alternativna hipoteza da bi liberalizam mogao biti dio modernizma, dakle da nije povezan s tradicionalizmom, mora biti izričito odbačena. Drugim riječima, u Hrvatskoj prihvaćanje nacionalnog ekskluzivizma, religioznosti i rodnog konzervativizma ide ruku pod ruku s prihvaćanjem tržišne ekonomije i višestranačja. Ipak za sadržajnu interpretaciju ovog nalaza važno je eksplicirati da vrijedi i obratno, tj. da odbacivanje nacionalnog ekskluzivizma, religioznosti i rodnog konzervativizma ide ruku pod ruku s odbacivanjem liberalnih vrijednosti. Takav nalaz pruža uvid u

bitnu dimenziju dominantnih odnosa vrijednosti u hrvatskome društvu, a to je *povezanost društvenog modernizma s ekonomsko-političkim antimodernizmom*. Drugim riječima, za Hrvatsku ne vrijedi uobičajena pretpostavka o povezanosti društvenog i ekonomsko-političkog liberalizma. Oni koji su društveno moderni (u našem slučaju to mjerimo zastupanjem rodne jednakosti, suprotstavljanjem nacionalnoj isključivosti i nereligioznošću) ujedno su antiliberalni, tj. odbacuju tržišnu ekonomiju i skeptični su prema višestranačju. Na taj smo način konstatairali da je na empirijskoj osnovici ključna suprotnost vrijednosne strukture u Hrvatskoj između »ljevičarskog« modernizma i desničarskog tradicionalizma i liberalizma. O »ljevičarskom« modernizmu govorimo, jer vidimo da on ne uključuje liberalne vrijednosti koje su sastavni dio tradicionalizma. S druge strane imamo društveni tradicionalizam i ekonomsko-politički modernizam. *Prema tome Hrvatsku karakterizira s jedne strane modernistički antiliberalizam (prihvaćanje jednakosti među spolovima, nereligioznost i antinacionalizam) a s druge tradicionalistički liberalizam (prihvaćanje tržišta i višestranačja zajedno s nacionalnim ekskluzivizmom, rodnim konzervativizmom i religioznošću).*

Treba naglasiti da je takva vrijednosna struktura nešto što se proteže i kroz socijalističko razdoblje i kroz suvremenu postsocijalističku praksu. U tom posljednjem razdoblju od četvrt stoljeća dolazi do znatnih pomaka u prihvaćanju određenih vrijednosti, a neke strukturirane suprotnosti ostaju dosta stabilne. Pri tome jedino odskaču rezultati dobiveni istraživanjem 1996. godine koje istovremeno obilježava najviše prihvaćanje liberalnih vrijednosti i najviši tradicionalizam. Tada se uočava odvajanje liberalizma i tradicionalizma no s opadanjem prihvaćanja liberalnih vrijednosti koje nastupa nakon 1996. oni se opet spajaju.

Usmjerimo li se na autoritarizam, uočiti ćemo da otpada pretpostavka da je on neovisan o tradicionalizmu. Druga pretpostavka da je suprotstavljen liberalizmu ima potvrdu samo u blagim naznakama. Ako pogledamo korelacije tradicionalizma s autoritarizmom, onda vidimo da nas one nukaju na samo jedan zaključak, a to je da je *autoritarizam integralni dio tradicionalizma*. Pogledamo li odnos autoritarizma i rodnog konzervativizma, vidimo da 1985. među njima korelacija iznosi ,268, a 1989. –,318 (jer je komponenta dana kao antirodni konzervativizam), da su oba oblika autoritarizma 1996. i 2004. u korelaciji s rodnim konzervativizmom (,379 i ,105 odnosno ,208 i ,309). Naposljetku, 2010. korelacija je –,279 jer je riječ o antiautoritarizmu (zajedno s antinacionalizmom). Budući da su to dosta

visoke korelacije, ne možemo nipošto govoriti o odvojenosti autoritarizma i rodnog konzervativizma. Potpuno isti zaključak vrijedi i za odnos autoritarizma i nacionalnog ekskluzivizma i religioznosti. Godine 1985. korelacija je $-,222$, a 1989. iznosi $-,206$ pri čemu je dobiven oblik antinacionalizma i antireligioznosti. Nakon toga, 1996. izdvajaju se dva oblika autoritarizma pri čemu je korelacija prvoga s nacionalnim ekskluzivizmom $,283$ dok je drugoga beznačajna ($,048$). Budući da 2004. antinacionalizam i antireligioznost čine dobivenu komponentu, negativni predznaci znače pozitivnu povezanost tih dvaju fenomena ($-,220$ i $-,148$). Korelacija između antiautoritarizma i nacionalizma s religioznošću 2010. je $-,243$. To jasno kazuje da je autoritarizam integralni dio tradicionalističke orijentacije. Kao i u slučaju liberalizma potvrđuje se ono što smo pretpostavljali. Autoritarizam je, kao i liberalizam, sastavni dio tradicionalizma. Stoga kad je riječ o suprotnom obliku onome što smo nazvali ljevičarskim modernizmom, moramo dodati i antiautoritarizam.

No ako su, kako se čini, liberalizam i autoritarizam sastavni dijelovi tradicionalizma, je li posve neopravdana naša pretpostavka o suprotstavljenosti liberalizma i autoritarizma? Tu se cijela slika malo komplicira i smatramo da, bez obzira što su sastavni dijelovi tradicionalizma, iz odnosa autoritarizma i liberalizma može se uočiti zašto ih ipak treba tretirati kao konceptualno distinktivne komponente. Naime, 1985. nema korelacije između autoritarizma i liberalizma ($,095$) što vrijedi i za 1989. ($,043$). Prema tome, premda jesu sastavne komponente tradicionalizma i svaki za sebe pozitivno korelira s elementima tradicionalizma, liberalizam i autoritarizam međusobno ne koreliraju. Doduše nisu suprotstavljeni kao što smo pretpostavili u našem modelu nego su samo nezavisni jedan od drugoga. Najviše se približavamo pretpostavljenom modelu 1996. kad je prihvaćanje liberalizma najveće. Vidimo da se autoritarizam razdjeljuje na dvije komponente, pri čemu prva komponenta kao i do tada nema nikakvu korelaciju s liberalizmom ($-,055$), ali druga ima negativnu korelaciju $-,212$. Dvije forme autoritarizma 2004. gube značajnu povezanost s liberalizmom (korelacije su $,083$ i $,016$), a 2010., za razliku od dotadašnjih godina, liberalizam i autoritarizam po prvi puta postaju pozitivno povezani. Ispitanici koji više prihvaćaju autoritarizam više prihvaćaju i liberalizam. Dakle dolazi do konzistencije pa su autoritarizam i liberalizam sastavni dijelovi tradicionalizma i međusobno su pozitivno korelirani (u Tablici 2 predznak je minus jer je riječ o negativnoj korelaciji liberalizma i antiautoritarizma).

Iako smo za rezultate dobivene do 2004. mogli reći da u relaciji autoritarizma i liberalizma ipak postoji nešto što ih odvaja čini se da se to gubi 2010. i da liberalizam i tradicionalizam postaju »punopravni« članovi obitelji tradicionalizma. Naša inicijalna ideja o odvojenosti dimenzija liberalizam – autoritarizam od tradicionalizam – modernizam najviše se približava realnosti 1996. kad je prihvaćenost liberalizma najveća. Relativna nezavisnost između liberalizma i autoritarizma gubi se do 2010. godine.

5. Zaključci

Pogledaju li se promjene vrijednosnih orijentacija tijekom vremena, moguće je donijeti nekoliko zaključaka. Ponajprije valja reći da s raspadom socijalističkog poretka i nastupanja tranzicije prema kapitalizmu i demokraciji dolazi do velikog zaokreta. Promjena socijalističkog poretka obavlja se u ime modernizacije i retradicionalizacije. Retradicionalizacija je nastupila u svim onim dimenzijama koje su vezane za politički identitet kao što su nacionalizam i religioznost. Ta je retradicionalizacija praćena modernizacijom u onim sferama koje su udaljenije od političke kao što je primjerice sfera rodnoga konzervativizma. Vratimo li se na Supekov okvir totalizacije i detotalizacije, tad je moguće reći da je »nacionalistička revolucija« svojim vrijednosnim okvirom širenja nacionalno-religijske identifikacije izmijenila vrijednosnu strukturu hrvatskoga društva koje još uvijek nije izašlo iz faze visokoga nacionalizma. Međutim, »detotalizacija« je nastupila u drugoj dimenziji revolucionarne promjene vrijednosti, u liberalizmu. Socijalizam je mijenjan vrijednosnim promjenama u pravcu nacionalizma i liberalizma (od 1989., uoči rušenja socijalizma liberalizam je visoko prihvaćen a nacionalizam se smanjuje). Iskustvo s liberalizmom u formi u kojoj ga je vladajuća garnitura od 1991. pa do 2010. prakticirala (s kratkim intermecom vladanja koalicije lijevog centra 2000–2003.) dovelo je do konstantnog pada potpore liberalizmu. Istodobno nema smanjivanja potpore nacionalnom ekskluzivizmu. Paralelno s padanjem potpore liberalizmu dolazi do porasta povjerenja u autoritarizam.

Kakvo je stanje vrijednosnog sustava nakon više od dvadeset godina »tranzicije«? Moglo bi se reći da su uspješno porasli nacionalni ekskluzivizam i religioznost, dakle da se postigla politička retradicionalizacija društva. Istodobno na temelju negativnog iskustva s »liberalizmom« u verziji u kojoj ga je vladajući režim prakticirao, pada potpora liberalizmu. Etatistički politički kapitalizam (Jowitt, 1992; Županov, 2002: 52–55) temeljen na po-

populističkom nacionalizmu kakav je Hrvatska imala u formativnom razdoblju tranzicije uspio je urušiti potporu koju je liberalizam (tržište i višestranački sustav) uživao uoči raspada Jugoslavije i socijalističkoga sustava, odnosno na početku tranzicije. Štoviše urušavanje potpore liberalizmu praćeno je oporavkom potpore autoritarizmu.

Moramo biti svjesni da je situacija po dolasku na vlast vlade lijevog centra 2011. u velikoj mjeri slična onoj iz 2000. ali s daleko gorim ekonomskim uvjetima. Prva stvar koju valja naglasiti jest da pobjeda lijevog centra nije zasnovana na osnovi nekog bitnog pomaka u lijevo kad je riječ o vrijednosnim orijentacijama hrvatskih glasača. Zapravo prevladavajuće fundamentalne vrijednosne orijentacije su nacionalizam, religioznost, trend porasta autoritarizma i opadanje podrške liberalizmu. Razlozi pobjede leže u ekonomskoj krizi na koju etatistički populistički model vlasti nije mogao naći odgovor, pri čemu se režim pokazao nesposobnim za bilo kakav ozbiljniji pomak u pravcu promjene koje bi povećale optimizam. Došlo je do erozije povjerenja i do razočarenja korozivnom korupcijom. Paradoks je da vlada lijevog centra treba zagovarati zakašnjele mjere liberalizacije za koje zapravo u dubljem smislu nema potporu. Da stvar malo zaoštrimo, kapitalizam uvode socijaldemokrati na ruševinama koje je izazvao desni populizam u situaciji u kojoj je podrška liberalizmu zapravo erodirala, a potpora nacionalizmu (osloncu desnog populizma) nije. Iako ovdje nije mjesto da se iznose prognoze, valja upozoriti na određene proturječnosti između vrijednosnih orijentacija i nužnih sistemskih promjena.

Pokušamo li smjestiti empirijske nalaze u teorije koje smo naznačili u uvodu, onda vidimo čvrstu podlogu za Županovljevu osnovnu matricu fundamentalne proturječnosti između tradicionalizma i modernizma. Na temelju istraživanja koja su se provodila u socijalističkom razdoblju (Bertsch i Zaninovich, 1974; Pantić, 1977) i u našem teorijskom modelu predviđena je samostalnost dimenzije liberalizma. Pantić (1977) ju suprotstavlja etatizmu a Bertsch i Zaninovich (1974) je izdvajaju u poseban kompetitivno-decentralistički faktor koji je različit od tradicionalizma i socijalističkog patriotizma. Liberalizam se u našem vrijednosnom prostoru izdvaja u posebnu dimenziju samo u vrijeme njegove najveće prihvaćenosti, a to su 1989. i 1996. Inače se on više spaja s tradicionalizmom nego modernizmom pa se može reći da je prihvaćanje liberalnih vrijednosti bliže tradicionalizmu nego modernizmu u vrijednosnoj strukturi Hrvatske. Ono što se inače smatra dijelom modernizma, a to je prihvaćanje ekonomske slobode (tržišta i privatnog vlasništva)

obično se veže uz antinacionalizam, nereligioznost ili antireligioznost te antiautoritarnost. U Hrvatskoj se međutim prihvaćanje ekonomske slobode veže uz tradicionalizam. Na posebnost liberalizma ipak ukazuju neki sekundarni indikatori a to je njegova negativna korelacija s autoritarizmom (osim u istraživanju 2010.) koji je inače sastavni dio tradicionalizma. Godine 2010. korelacije pojedinih dobivenih komponenti sa samosmještanjem ispitanika na skali političke orijentacije u rasponu od 1 do 10 (gdje 1 označava maksimalno lijevu a 10 maksimalno desnu političku orijentaciju) vidimo pozitivnu korelaciju desne orijentacije s rodnim konzervativizmom (.153), s nacionalizmom i religioznošću (.247), a negativnu s antiautoritarizmom, antinacionalizmom (–.144) te nepostojanje korelacije s liberalizmom (.022) što je ispod razine statističke značajnosti. Drugim riječima ako kao nezavisni kriterij upotrijebimo političku samoidentifikaciju ispitanika kao lijevo i desno orijentiranih onda opreka između tradicionalizma i modernizma odgovara opreci desno – lijevo. Tu se međutim liberalizam ne uklapa, jer prihvaćanje liberalnih vrijednosti nije korelirano sa smještanjem na »lijevo-desno« skalau. Dakle, može se reći da se oštrica lijevo-desne suprotnosti u Hrvatskoj nalazi u sferi društvenih vrijednosti te da su liberalne vrijednosti izmaknute i da se ne poklapaju s tom osnovnom proturječnosti. Nažalost, pošto u ranijim istraživanjima nije bilo pitanja o samosmještanju na skali »lijevo-desno«, nije moguće niti pratiti je li se ta korelacija vremenom mijenjala. Kad bismo imali takvu mogućnost, postavili bismo hipotezu da je 1985. liberalizam korelirao s »desnom« orijentacijom zbog njihove opozicije prema dominantnim socijalističkom poretku, a da se širenjem liberalnih vrijednosti ta korelacija smanjivala.

LITERATURA

- Adorno, T. W., Frenkel-Brunswick, Else, Levinson, Daniel J. i Sanford, R. Nevitt (1950). *The Authoritarian Personality*. New York: Harper.
- Bertsch, Gary K. (1974). »Attitudes and Societal Integration in Multinational Yugoslavia: A Cross-Regional and Cross-Communal Analysis«, *International Review of History and Political Science*, 11 (3): 19–54.
- Bertsch, Gary K. i Zaninovich, M. George (1974). »A Factor-Analytic Method of Identifying Different Political Cultures: The Multinational Yugoslav Case«, *Comparative Politics*, 6 (2): 219–244. doi:10.2307/421462
- Christie, Richard i Jahoda, Marie (ur.) (1954). *Studies in the Scope and Method of "The Authoritarian Personality"*. Glencoe, Ill.: Free Press.
- Durkheim, Emile (1984 [1893]). *The Division of Labor in Society*. New York: Free Press.

- Gilman, Nils (2003). *Mandarins of the Future: Modernization Theory in Cold War America*. Baltimore i London: Johns Hopkins University Press.
- Graham, James M., Guthrie, Abbie C. i Thompson, Bruce (2003). »Consequences of Not Interpreting Structure Coefficients in Published CFA Research: A Reminder«, *Structural Equation Modeling: A Multidisciplinary Journal*, 10 (1): 142–153. doi:10.1207/S15328007SEM1001_7
- Grdešić, Ivan, Kasapović, Mirjana i Šiber, Ivan (1989). *Interesi i ideje u SKJ: struktura idejnih stavova i političkih poruka I. konferencije SKJ*. Zagreb: Fakultet političkih nauka.
- Hofstede, Geert (1991). *Cultures and Organizations: Software of the Mind*. London: McGraw Hill.
- Hofstede, Geert (2001). *Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions, and Organizations Across Nations*. Thousand Oaks, Ca.: Sage.
- Inglehart, Ronald (1997). *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic and Political Change in 43 Societies*. Princeton: Princeton University Press.
- Inglehart, Ronald i Norris, Pippa [Norris, Pippa i Inglehart, Ronald] (2007 [2004]). *Sveto i svjetovno: religija i politika u svijetu*. Zagreb: Politička kultura.
- Inglehart, Ronald i Welzel, Christian (2007 [2005]). *Modernizacija, kulturna promjena i demokracija: slijed ljudskog razvitka*. Zagreb: Politička kultura.
- Inkeles, Alex (1969). »Making Men Modern. On the Causes and Consequences of Individual Change in Six Developing Countries«, *American Journal of Sociology*, 75 (2): 208–225. doi:10.2307/2776103
- Johnson, Benton (1963). »On Church and Sect«, *American Sociological Review*, 28 (4): 539–549. doi:10.2307/2090070
- Jowitt, Ken (1992). *New World Disorder: The Leninist Extinction*. Berkeley: University of California Press.
- Lazić, Mladen (1987). *U susret zatvorenom društvu? Klasna reprodukcija u socijalizmu*. Zagreb: Naprijed.
- Lipset, Seymour Martin (1959). »Democracy and Working-Class Authoritarianism«, *American Sociological Review*, 24 (4): 402–501. doi:10.2307/2089536
- Lipset, Seymour Martin (1960). *Political Man: The Social Bases of Politics*. Garden City, NY: Doubleday.
- McClelland, David C. (1961). *The Achieving Society*. Princeton: Van Nostrand.
- Middendorp, C. P. (1978). *Progressiveness and Conservatism: The Fundamental Dimensions of Ideological Controversy and Their Relationship to Social Class*. The Hague i New York: Mouton.
- Middendorp, C. P. (1991). *Ideology in Dutch Politics: The Democratic System Reconsidered, 1970–1985*. Assen: Van Gorcum.
- Mijatović, Antun i Žužul, Ante (2004). »Prilog određenju dimenzionalnih značajki kulturnog identiteta srednjoškolske mladeži u Hrvatskoj«, *Pedagogijska istraživanja*, 1 (1): 41–65.
- Novosel, Pavle (1968). »Neki elementi tradicionalističkog ponašanja kao zapreka razvoju samoupravljanja«, u: *III kongres psihologa SFRJ*. Zagreb: Udruženje psihologa Jugoslavije, str. 22–34.

- Pantić, Dragomir (1977). »Vrednosti i ideološke orijentacije društvenih slojeva«, u: Mihailo V. Popović, Silvano Bolčić, Vesna Pešić, Milosav Janićijević i Dragomir Pantić. *Društveni slojevi i društvena svest*. Beograd: Centar za sociološka istraživanja, Institut društvenih nauka, str. 269–406.
- Parsons, Talcott (1966). *Societies: Evolutionary and Comparative Perspective*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- Parsons, Talcott (1971). *The System of Modern Societies*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- Rihtman-Auguštin, Dunja (1970). »Samoupravljanje kao kulturno-antropološki fenomen«, *Naše teme*, 14 (1): 37–53.
- Rihtman-Auguštin, Dunja (1971a). »Vrijednosni aspekti organizacionih uloga«, u: Jovo Brekić (ur.). *Organizacija rada u samoupravnim odnosima*. Zagreb: Ekonomski institut, str. 162–187.
- Rihtman-Auguštin, Dunja (1971b). »Štednja – jedan uvid u motivacije i globalne orijentacije«, *Ekonomski pregled*, 21 (5-6): 12–21.
- Rihtman-Auguštin, Dunja (1984). *Struktura tradicijskog mišljenja*. Zagreb: Školska knjiga.
- Rokeach, Milton (1973). *The Nature of Human Values*. New York: Free Press.
- Rostow, W[alt] W[hitman] (1990). *The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto*. 3rd ed. Cambridge: Cambridge University Press.
- Schwartz, Shalom H. (1992). »Universals in the Content and Structure of Values: Theoretical Advances and Empirical Tests in 20 Countries«, *Advances in Experimental Social Psychology*, 25: 1–65.
- Sekulić, Duško (2004 [2001]). »Je li nacionalizam hrvatska sudbina?«, u: Duško Sekulić i sur. *Sukobi i tolerancija: o društvenoj uvjetovanosti nacionalizma i demokracija*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk i Hrvatsko sociološko društvo, str. 257–284.
- Sekulić, Duško, Massey, Garth i Hodson, Randy (2006). »Ethnic intolerance and ethnic conflict in the dissolution of Yugoslavia«, *Ethnic and Racial Studies*, 29 (5): 797–827. doi:10.1080/01419870600814247
- Stenner, Karen (2005). *The Authoritarian Dynamic*. New York: Cambridge University Press.
- Supek, Rudi (1978). *Društveni procesi i društvene vrednote*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja.
- Šiber, Ivan (2007). *Političko ponašanje: istraživanja hrvatskog društva*. Zagreb: Politička kultura.
- The Economist (2012). »The French Election«, March 31 – April 6, str. 29–31.
- Tönnies, Ferdinand (1957 [1887]). *Community and Society (Gemeinschaft und Gesellschaft)*. New York: Harper & Row.
- Van Deth, Jan W. i Scarbrough, Elinor (ur.) (1998). *The Impact of Values*. Oxford: Oxford University Press.
- Županov Josip (1969). *Samoupravljanje i društvena moć*. Zagreb: Naše teme.
- Županov Josip (1987). *Sociologija i samoupravljanje*. 2. dopunjeno izd. Zagreb: Školska knjiga.
- Županov, Josip (1995). *Poslije potopa*. Zagreb: Globus.

- Županov, Josip (2002). *Od komunističkog pakla do divljeg kapitalizma: odabrane rasprave i eseji (1995–2001.)*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Županov, Josip, Sekulić, Duško i Šporer, Željka (2004 [1996]). »Slom civilnog poretka: balkansko krvoproliće«, u: Duško Sekulić i sur. *Sukobi i tolerancija: o društvenoj uvjetovanosti nacionalizma i demokracija*. Zagreb: Naklada Jenesski i Turk i Hrvatsko sociološko društvo, str. 109–133.

Social Context and the Value System

Duško SEKULIĆ

Faculty of Law, University of Zagreb, Croatia
dusko.sekulic@pravo.hr

The paper analyses the dynamic of change in attitudes and values in Croatia during the 1985 to 2010 period with special concentration on fractures following the dissolution of the socialist regime and constitution of the new capitalist and democratic regime. There are two main findings. With the disintegration of socialism, the combination of re-traditionalization and modernization emerges. Those value dimensions directly connected with identity dimensions are re-traditionalizing, and those further away from the identity core are modernizing. On the other hand, the initially high support for liberal principles, the market and democracy, after the experience with their application under the Croatian circumstances, is declining. In the second part of the paper the structure of the value system is analyzed. The opposition between traditionalism and modernism is diagnosed as dominant. In the period of the highest support for liberal values, liberalism emerges as a separate dimension; however, with the decline of support it is re-merging with traditionalism. The key unexpected finding is that liberalism is closer to traditionalism than to modernism.

Key words: values, ideology, value system structure, Croatia